

Reflecties en reacties naar aanleiding van de bundel

*De toekomst van
de sociale zekerheid:
de menselijke maat in een
solidaire samenleving*

Bert de Jong

instituut gak

Reflecties
en reacties
naar aanleiding
van de bundel

*De toekomst van
de sociale zekerheid:
de menselijke maat in een
solidaire samenleving*

Reflecties en reacties naar aanleiding van de bundel

*De toekomst van
de sociale zekerheid:
de menselijke maat in een
solidaire samenleving*

Bert de Jong

Inhoudsopgave

Voorwoord Frederik Buijn	6
Brief aan de redactie.	8
Brief aan Sandra Brouwer en Raun van Ooijen	14
Brief aan Sylvia van der Burg-Vermeulen	17
Brief aan Casper van Ewijk	21
Brief aan Anna Salomons en Maarten Goos.	25
Brief aan Kees Goudswaard	29
Brief aan Mark Heemskerk.	33
Brief aan Lex Heerma van Voss.	38
Brief aan Maarten Keune.	42
Brief aan Pierre Koning	46
Brief aan Hans van Meerten, An Wouters en Jorik van der Zanden	50
Brief aan Theo Nijman.	54
Brief aan Shirley Oomens en Emma Vossen.	59
Brief aan Paul Schoukens.	62
Brief aan Olaf van Vliet en Lars van Doorn.	67
Brief aan Gijsbert Vonk	72
Brief aan Cok Vrooman	79
Brief aan Daniël van Vuuren en Sander Muns.	83
Nawoord	87

Gedachtegoed

Bert de Jong

In 2019 constateerde het bestuur van Instituut Gak dat ontwikkelingen in de wereld om ons heen zich in een versneld tempo voltrokken. Denk bijvoorbeeld aan de vele nieuwe technologische ontwikkelingen, de komst van de platform-economie waardoor een herijking van arbeid plaatsvindt, de flexibilisering van de arbeidsmarkt, de globalisering en de externe invloeden daarvan op onze samenleving, en de ontgroening en vergrijzing met vele discussies over de houdbaarheid van het pensioenstelsel als gevolg. Daarnaast besepte het bestuur dat zijn vicevoorzitter dr. E.P. (Bert) de Jong per 31 december 2020 zou terugtreden als bestuurder van het instituut. In Nederland is Bert de Jong iemand die sterk verbonden is met de sociale zekerheid; hij heeft haar gedurende een lange reeks van jaren in al haar facetten leren kennen. Zijn grote belangstelling voor de wetenschap loopt als een rode draad door zijn carrière. Hij beoefent de wetenschap niet alleen als zuivere wetenschapper aan de universiteit – hij is lange tijd hoogleraar Sociaal recht aan de VU te Amsterdam geweest –, maar hij is ook sterk betrokken bij de uitvoering van de sociale zekerheid. Mede dankzij de inzet van Bert de Jong als vicevoorzitter van het bestuur heeft Instituut Gak een bijzondere positie binnen de wetenschappelijke wereld van de sociale zekerheid gekregen.

Dit leidde tot de gedachte om als hommage aan Bert de Jong een bundel ter gelegenheid van zijn afscheid uit te brengen.

Het bestuur van Instituut Gak vond prof. dr. Ernst Hirsch Ballin, prof. dr. Teun Jaspers, prof. dr. André Knottnerus en dr. Harriet Vinke bereid de redactie van deze bundel op zich te nemen.

Aan de aan het instituut verbonden hoogleraren en lector werd gevraagd ieder vanuit de eigen expertise zijn of haar visie te geven op de toekomst van de sociale zekerheid, met als verbindende factor de menselijke maat in de sociale zekerheid.

De gezamenlijke inspanningen resulteerden in de bundel *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving*.

Graag verwijs ik naar de inleiding van de bundel voor de visie van de redactie op de in de bundel onderzochte thematiek. De bijdragen van de hoogleraren en de lector aan deze bundel mogen als indrukwekkend worden gekenschetst.

Bert de Jong schreef als dank aan de redactie en ieder van de auteurs een uitgebreide reactie op hun bijdrage aan de bundel. In die dankwoorden reageert hij op de visie van de betrokkenen en formuleert hij zijn eigen gedachten daarover. Het bestuur van Instituut Gak meent dat deze dankbrieven van Bert de Jong een waardevolle aanvulling op de bundel vormen. Uit dien hoofde heeft het bestuur besloten deze dankbrieven te publiceren in de Kennisbank op de website van Instituut Gak.

Frederik Buijn

Voorzitter bestuur Instituut Gak

Vierhouten, 14 april 2021

Beste Ernst, Teun, André en Harriet,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid, de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat in de volgorde die jullie in het boek hebben aangebracht, dus zijn jullie als eersten aan de beurt.

Laat ik vooropstellen dat ik het bestuur, de directie en de medewerkers van Instituut Gak, de redactie en de auteurs van de onderscheiden artikelen in het boek buitengewoon dankbaar ben voor de prachtige bundel, rijk aan inhoud en fraai in vormgeving. Dat het boek aan mij is opgedragen, vervult me met trots. De kennis en de inzichten die erin bijeen zijn gebracht met het oog op de toekomst verklaren die trots, en stemmen me bescheiden. Het is een geschenk dat ik ervaar als blijk van waardering en erkentelijkheid, van verbondenheid en vriendschap. Het verraste me volkomen, ik had niet het minste vermoeden dat ter gelegenheid van mijn afscheid een boek werd voorbereid; een boek, dat naar zijn aard en qua diepgang en reikwijdte aanzienlijk verder strekt dan mijn defungeren als vicevoorzitter van het bestuur van Instituut Gak, ook al sloot ik daarmee na ruim vijftig jaar mijn loopbaan af van academisch-wetenschappelijk werk enerzijds en praktische, beleidsmatige en uitvoerende arbeid anderzijds in en met betrekking tot de sociale zekerheid.

Ik wil graag schriftelijk reageren op jullie en de andere bijdragen in het boek om aldus duidelijker dan in een gesprek mijn dankbaarheid voor jullie werk vast te leggen. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren en ook niet een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan. Het gaat me er vooral om dank en waardering tot uitdrukking te brengen.

Na het voorwoord van bestuursvoorzitter Frederik volgt als eerste het inleidende artikel van jullie als redactieteam. Daarna volgen de bijdragen van de hoogleraren en de lector van wie de leerstoelen en het lectoraat een directe band hebben met Instituut Gak en met wie ik als voorzitter van hun curatorium een bijzondere band heb gehad, dikwijls gedurende vele jaren.

Jullie inleidende beschouwing vind ik indrukwekkend, eigenlijk verplichte lectuur voor iedereen die iets over de toekomst van de sociale zekerheid wil melden; verplichte literatuur ook voor studenten. Jullie zijn erin geslaagd een adequaat beeld te schetsen van de context waarin sociale zekerheid zich ontwikkelt, van ontwikkelingen die anno 2021 direct of indirect van invloed zijn op de aard en inhoud van de sociale zekerheid, van spanningsvelden in juridisch, economisch en maatschappelijk opzicht, en van de noodzakelijke evenwichten in het stelsel. Het is bijzonder dat jullie daarbij lijnen uit bijdragen aan de bundel van andere auteurs in jullie beschouwing hebben meegenomen, waarbij de sociale geneeskunde ook uitdrukkelijk is betrokken. Actuele vraagstukken, dilemma's en uitdagingen, jullie zijn ze zijn niet uit de weg gegaan, met de menselijke maat in een solidaire samenleving als maatstaf.

Natuurlijk is mijn antwoord geen reactie op alles wat jullie rijke bijdrage aan reflectie vraagt. Maar ik wil toch een paar gedachten over de menselijke maat als maatstaf bij jullie neerleggen. De titel van het boek is ook de titel van jullie artikel. Het is een pakkende titel, treffend ook. De menselijke maat in de titel herinnert me aan wat ik in 1987 schreef ter gelegenheid van het symposium 'Het mensbeeld in het recht' bij de tachtigste verjaardag van mijn promotor Joop van der Ven. Deze publicatie greep terug naar het begin van mijn loopbaan. Mijn bijdrage van destijds, 'Het mensbeeld in het sociaal recht', was eigenlijk een afsluiting van een groter project waaraan ik na mijn afstuderen in 1969 onder auspiciën van Joop van der Ven was begonnen, maar dat nooit was afgesloten. Dat project betrof een onderzoek naar het mensbeeld in feitelijke en normatieve dimensies in het arbeidsrecht, waartoe toen ook het sociale zekerheidsrecht werd gerekend. Ik zou de feitelijke rechtsontwikkeling en de actuele rechtstoestand met betrekking tot individuele en collectieve arbeidsverhoudingen analyseren, van hun totstandkoming tot en met hun beëindiging. Ik wilde vervolgens een of meer mensbeelden ontwikkelen die als normatief kader zouden gelden voor de toekomstige ontwikkeling van het arbeidsrecht. Ik realiseerde me gaandeweg echter hoeveel partijen in nationaal, internationaal en supranationaal verband en welke uiteenlopende krachten van invloed zijn op en bepalend zijn voor het arbeidsrecht en het sociale zekerheidsrecht.

Bij de menselijke maat in de sociale zekerheid spelen dezelfde vragen als met betrekking tot het mensbeeld in zijn normatieve dimensie. Het gaat bij de menselijke maat immers ook om een maatstaf, een ijkpunt, misschien wel een archimedisch punt vanwaaruit de sociale zekerheid valt te verklaren, te ontwikkelen en te beoordelen. Het blijkt een *mission impossible* te zijn, zelfs in de tijd waarin men dacht dat met de Algemene Bijstandswet (1964) en de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (1967) het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid wel zijn voltooiing had bereikt. Er is geen absoluut punt te vinden vanwaaruit het 'voltooid' stelsel zich heeft ontvouwd noch een definitieve maatstaf waaraan sociale zekerheid kan worden gemeten.

En toch! Jullie artikel toont aan dat de menselijke maat voor sociale zekerheid meer is dan een vluchtwoord dat complexiteit simplificeert, meer is dan *feel-good language*, meer is dan een vage notie. Jullie verhelderen de menselijke maat voor de sociale zekerheid aan de hand van bestendige, richtinggevende principes en normatieve referentiepunten. Die bepalen de menselijke maat, zij geven koers en richting aan wetgeving en institutionalisering, zoals jullie schrijven. Richtinggevende principes zijn inkomensbescherming en solidariteit. Dit laatste krijgt heden ten dage vooral ook gestalte in de bevordering van arbeidsparticipatie. De normatieve referentiepunten die jullie in het inleidende hoofdstuk noemen zijn de collectieve verzekering, de sociale rechtsstaat en de gezamenlijke verantwoordelijkheid van sociale partners. De menselijke maat vraagt voor de sociale zekerheid een meerdimensionale uitwerking van principes en referentiepunten die naar mens en maatschappij als menswaardig kan worden gekwalificeerd, rekening houdend met *la condition humaine* of wel het menselijk tekort; mensen zijn niet volmaakt.

Dat wil zeggen dat mens en menswaardigheid centraal staan, zodat een mens door en in de sociale zekerheid niet verloren raakt noch ten onder of onderuitgaat in abstracties, bestanden en systemen, in organisaties en processen. Mensen willen niet alleen maar onderworpen worden aan een instrumentarium, maar ook als dragers van rechten en plichten fatsoenlijk tegemoet getreden worden. De laatste decennia is de nadruk vooral komen te liggen op de instrumentele kant van de sociale zekerheid en zijn zekerheidsbehoeften van mensen op het tweede plan gekomen. Jullie leggen daar terecht de vinger op. De juridische oriëntatie in de sociale zekerheid heeft aan dominantie ingeboet. Ervaring en behoefte, beleving en perspectief van individuele mensen en hun collectieve verbanden hebben in onvoldoende mate hun relevantie behouden in de sociale zekerheid en het arbeidsmarktbeleid. Het zou in mijn ogen de moeite waard zijn in het denken over sociale zekerheid meer ruimte te maken voor de (rechtskundige) relevantie van contract en eigendom, van reciprociteit en opbouw van rechten, van de

verzekeringsgedachte voor de toekomst van sociale zekerheidsarrangementen. Dat zou meer evenwicht kunnen brengen in de uitwerking van de richtinggevende principes.

Aan de hand van een aantal grote veranderingen en hiermee samenhangende rechts- en maatschappelijke orderingsvragen hebben jullie de menselijke maat in de sociale zekerheid weten te verhelderen. Juridisch inspirerend vind ik de paragraaf over Nederland als sociale rechtsstaat en de sociaal-economische betekenis van (sociale) grondrechten en grondwettelijke bepalingen voor mens en samenleving. Het recht op sociale zekerheid en zorg, en het recht op sociale en geneeskundige bijstand in de artikelen 19 t/m 22 van de Grondwet zijn in een democratische en sociale rechtsstaat méér dan terughoudend uitgelegde inspanningsverplichtingen van de Staat.

De menselijke maat zal wel nooit een definitieve maatstaf kunnen worden. Jullie onderstrepen dit door de menselijke maat ook als een opgave te kwalificeren, een opdracht aan mensen en vooral ook aan de samenleving. In het kader van de sociale zekerheid wordt solidariteit dikwijls gedefinieerd in termen van verbondenheid tussen jongeren en ouderen, tussen zieken en gezonden, tussen armere en rijkere mensen: het delen van risico's in termen van inkomen en gezondheid, het delen van verantwoordelijkheid van mensen voor elkaar en het naar draagkracht verdelen van de kosten ervan, teneinde te bewerkstelligen dat mensen een menswaardig bestaan kunnen (blijven) leiden en de samenleving adequaat functioneert. Meer dan honderd jaar geleden werd sociale zekerheid als een principieel vraagstuk gezien, zowel naar aard en omvang van de risico's waarin moest worden voorzien, als naar de kring van rechthebbenden, als naar de omvang van de prestaties, als naar haar financiering. Voor onze tijd schrijven jullie terecht dat de sociale zekerheid behoort tot de manier waarop samenlevingen als Nederland en andere Europese staten zich hebben geconstitueerd. Maar al is sociale zekerheid voor burgers en voor werknemers fundamenteel niet meer voor discussie vatbaar, zij is geen rustig bezit noch een statisch gegeven, aldus ook Frederik Buijn in zijn voorwoord bij het 'Jaarverslag 2020' van Instituut Gak. Sociale zekerheid is nauw verweven met ontwikkelingen in de maatschappij; zij kent een dynamiek die wordt gedreven door vele factoren van economische, maatschappelijke en juridische aard en op het terrein van de volksgezondheid en de medische wetenschap. Jullie artikel werkt er een aantal uit.

Ik wil bij nog een onderwerp stilstaan dat in de geschiedenis van de Nederlandse sociale zekerheid een cruciale rol heeft gespeeld. Vandaag de dag echter is het een wat vergeten element van de menselijke maat in de solidaire samenleving. Daarom tegen de achtergrond van jullie bijdrage een opmerking over organisatiestructuren van de sociale zekerheid als elementen van een

democratische en sociale samenleving, hetgeen méér is dan een democratische en sociale rechtsstaat. Sociale zekerheid als zodanig valt immers niet ten volle binnen het publieke domein, waarvan de overheid de hoedster is, waarop de overheid bij uitsluiting van anderen grip en greep moet hebben en waar de overheid de sturende instantie is.

Het solidaire karakter van de sociale zekerheid wordt vooral bepaald door de mate waarin zij het solidariteitsbeginsel realiseert en uitwerkt. Ik zou menen dat de betrokkenheid van vrije, maatschappelijke collectiviteiten van belanghebbenden bij uitvoering, beheer en toezicht, en bij advisering en regelgeving op het terrein van de sociale zekerheid de komende jaren opnieuw doordienking behoeft, 25 jaar na de ingrijpende 'reorganisaties' die uiteindelijk als consequenties zijn verbonden aan de Parlementaire Enquête Uitvoeringsorganen sociale verzekeringen (1992-1993). De toekomstontwikkeling van de solidaire samenleving is ermee gebaat ook bij de toedeling van aanspraken en bij de kostenverdeling de menselijke maat ter hand te nemen. Jullie plaatsen de uitvoerbaarheid onder de uitdagingen voor de toekomst van de sociale zekerheid. Ik voeg er de uitvoering en democratische vormgeving aan toe, omwille van *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving*. Er moet naar mijn mening meer ruimte komen voor burgers en hun private organisaties voor deelname in besluitvorming, preventie, toezicht en evaluatie. Maar misschien leggen jullie 'uitvoerbaarheid' wel zo ruim uit – en daarvoor vind ik in jullie artikel ook wel aanknopingspunten, onder meer in de normatieve referentiepunten – dat mijn toevoeging hierin al inbegrepen is. Misschien is de instelling van een Adviescommissie Burgerbetrokkenheid een eerste stap (vergelijk Commissie Brenninkmeijer, maart 2021).

Ik rond mijn reactie op jullie artikel af. De inleidende beschouwing heeft de titel van het boek uitstekend verhelderd en de inhoud van het boek in een mooi en passend kader geplaatst. Ik wil jullie daarvoor nogmaals hartelijk danken. Ik ervaar jullie werk aan en voor het boek als een uitdrukking van hartelijke vriendschaps- en collegiale banden.

Ik was ruim vijftig jaar werkzaam op het gebied van het sociaal recht en de sociale zekerheid. Daarvan was ik ruim twintig jaar bestuurslid van Instituut Gak. In 1979 pleitte ik als jonge hoogleraar in een zekere overmoed voor een grondige en brede aanpak van wetenschappelijk onderzoek op dat gebied. Het toen beoogde instituut is er nooit gekomen. In een voortreffelijke samenwerking van velen is in de afgelopen twee decennia een prachtig instituut opgebouwd van waaruit tal van maatschappelijke en wetenschappelijke projecten en initiatieven zijn ontwikkeld en ondersteund. Het instituut houdt bijzondere leerstoelen

en een bijzonder lectoraat in stand, in goede samenwerking met universiteiten, faculteiten en hogescholen. Instituut Gak heeft in de wetenschap en de samenleving zijn plaats verworven. Ik ben er trots op dat ik daaraan heb mogen bijdragen. En passant kon ik in het bestuur ook mijn kennis van modern vermogensbeheer bijspijkeren.

Harriet, Ernst, Teun en André, ik wens jullie alle goeds toe. Ook nu mijn *Ruhestand* écht is begonnen zullen we elkaar blijven ontmoeten; onze gedachtewisseling zal dan zeker weer gaan over vraagstukken aangaande de sociale zekerheid.

Bert de Jong

Vierhouten, 16 april 2021

Beste Sandra en Raun,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Met veel genoegen heb ik jullie hoofdstuk gelezen. De kennis en de inzichten die jullie daarin hebben vastgelegd, sluiten helemaal aan bij wat ik in de praktijk dikwijls heb ervaren: beperkingen van aanspraken in een socialezekerheidsarrangement leiden vrijwel altijd tot een verhoogd beroep op een andere socialezekerheidsregeling. Veel veranderingen die door wetgeving of beleid zijn ingezet in een onderdeel van de sociale zekerheid, hebben neveneffecten in een ander deel van het systeem, dikwijls onvoorzien en onbedoeld. Op 13 april 2021 berichtte het Centraal Bureau voor de Statistiek dat de gemiddelde pensioenleeftijd van werknemers verder was gestegen: 'In 2020 bedroeg de gemiddelde pensioenleeftijd van werknemers 65 jaar en 6 maanden. Van het begin van deze eeuw tot en met 2006 lag de gemiddelde pensioenleeftijd van werknemers rond 61 jaar. Deze steeg vanaf 2007 en het aandeel werknemers die voor hun 65e verjaardag met pensioen gaan is sindsdien sterk gedaald.' Het bericht vermeldt niet in hoeverre en binnen welke groepen mensen die verhoging gepaard is gegaan met een verhoogd beroep op arbeidsongeschiktheidsregelingen. Dit punt kwam direct weer bij mij op in het licht van jullie hoofdstuk. In de concluderende paragraaf 4 onderstrepen jullie het belang van preventieve maatregelen. Door (tijdig) te investeren in duurzame inzetbaarheid van werknemers kan het beroep op arbeidsongeschiktheidsregelingen beperkt worden, bijvoorbeeld door meer werk te maken van re-integratie-inspanningen, en mens en werk beter op elkaar

af te stemmen gedurende de loopbaan. Jullie pleiten voor het ontwikkelen van meer kennis over effectieve maatregelen en strategieën waarmee werkgevers passend werk kunnen creëren. In de oplossingsrichtingen lijken jullie te veronderstellen dat werknemers tijdig verleid kunnen worden tot leefstijlveranderingen, tot deelname aan om-, her- en bijscholing en aan levenslang-leren-programma's. Een verleiding die realiteitsgehalte mist wanneer werknemers niet in staat en bereid zijn hun loopbaan en levensloop te overzien. Gegeven arbeidsmarktpositie en -gewicht, bedrijfseconomische slagkracht en gedrag van individuele werkgevers moeten dergelijke oplossingen collectief ontwikkeld worden, in sector- of bedrijfstakverband. En dan is het nog de vraag of individuele werknemers op een aanbod ingaan. Aan iemand opleggen de leefstijl aan te passen of een scholingsprogramma te volgen laat zich immers maar moeilijk verenigen met menselijke (keuze)vrijheid; en met een laag inkomen en een laag opleidingsniveau zal de bereidheid om op een dergelijke verleiding in te gaan dikwijls gering zijn. Dus inderdaad: kennisontwikkeling is geboden met het oog op de effectiviteit van investeringen in duurzamere inzetbaarheid van werknemers. Menselijke maat en maatschappelijke solidariteit vergen respect voor de vrijheid van de mens en erkenning van de mens als zelfstandig rechtssubject, onlosmakelijk verbonden en begaan met de samenleving, die zich om al haar leden bekommert. Ik zou ervoor willen pleiten wetenschappelijke kennis te ontwikkelen over het behoud van talent, arbeidskracht en maatschappelijke inzet voor het geval deze door tegenslagen in werk en gezondheid onder druk komen te staan. Met het oog daarop is er een op empirisch onderzoek gebaseerd beeld noodzakelijk van *lifetime behavior* van groepen werknemers, gedifferentieerd naar inkomens- en opleidingsniveau. Dat zal niet alle onzekerheid aangaande verwachte effectiviteit van investeringen in duurzamere inzetbaarheid van werknemers wegnemen, maar de kans op succes ervan wel verhogen en dus de bereidheid om (tijdig) voorzieningen te treffen en er gebruik van te maken doen toenemen. Naar mijn mening is het ontwikkelen van die kennis en die inzichten bepaald een onderdeel van de sociale geneeskunde, al lijkt er a prima vista maar weinig 'medisch' aan te zien. In je oratie 'Passend werk in uitvoering' (2016) zeg jij, Sandra, je onderzoek te willen richten op het identificeren van oorzaken van beperkte arbeidsparticipatie bij groepen met een hoog risico, het ontwikkelen van nieuw instrumentarium en evaluatie van de effectiviteit van nieuwe (werk)interventies. Jullie verklaren beiden de bevordering van de arbeidsdeelname van mensen met een gezondheidsbeperking, aangaande zowel re-integratie als duurzame arbeidsparticipatie, als jullie onderzoeksterrein te zien. Als centrale onderzoeksthema's noemen jullie het ontwikkelen en valideren van meetmethoden om arbeidsvermogen vast te stellen, de identificatie van factoren die van invloed zijn op een duurzame arbeidsrelatie, en het ontwikkelen en evalueren van effectiviteit van interventies om duurzame arbeidsparticipatie en re-integratie te bevorderen. Ik zou wel benieuwd

zijn hoe jullie dat zien, gegeven de kortstondigheid van individuele arbeidsverhoudingen en de grote variëteit aan arbeidsrelaties. ‘Kennisonwikkeling is geboden...’, jawel, was ik nog curator van de leerstoel Sociale Geneeskunde, in het bijzonder arbeidsparticipatie en re-integratie van kwetsbare groepen, dan zou ik zeker na lezing van ‘Langer doorwerken en versobering van de sociale zekerheid: De impact op sociale ongelijkheid’ om programma- en projectvoorstellen vragen ter uitwerking van de oplossingsrichting binnen het raamwerk van jullie onderzoeksgebied. *Trouw* kopte op 15 april 2021 ‘Hoe juist werken tot armoede leidt’. Meer dan de helft van de mensen die naast een uitkering gaan werken, komen in financiële problemen. Het probleem is complex: regelingen ter zake van toeslagen, loon en inkomen blijken slecht op elkaar afgestemd. Daarin ligt dus ook een barrière voor arbeidsparticipatie van kwetsbare groepen. Een idee voor een interdisciplinair project met de collegae van de leerstoelen socialezekerheidsrecht en arbeidsrecht, of overschrijden jullie dan de grenzen van het vakgebied sociale geneeskunde?

Ik rond af. Ik dank jullie hartelijk voor jullie bijdrage aan wat ik ‘mijn’ boek ben gaan noemen. Jullie hebben me met degelijk werk een mooi afscheidscadeau gegeven, praktijkgericht en veelbelovend voor de toekomst op jullie wetenschapsgebied en jullie samenwerking met wetenschapsbeoefenaren in andere disciplines.

Ik wens jullie alle goeds toe en veel succes en voldoening als beoefenaren van de wetenschap, in onderwijs en onderzoek op het gebied van de sociale geneeskunde.

Hartelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 2 mei 2021

Beste Sylvia,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021, vandaag precies twee maanden geleden, ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving ten* geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Bij mijn reactie op jouw bijdrage wil ik beginnen met een herinnering uit de procedure die leidde tot jouw benoeming als hoogleraar Sociale verzekeringsgeneeskunde. Tijdens je eerste gesprek met de benoemingsadviescommissie beekroop mij de vraag of jij een van de bruidsmeisjes was bij het huwelijk van de zus van je moeder, ongeveer 45 jaar geleden. Mijn oudste dochter was ook bruidsmisje; de bruidegom kwam uit mijn vriendenkring. Pas toen de procedure vrijwel voltooid en ik mijn vraag vergeten was, kwam het antwoord met jouw vraag aan mij of ik de vader was van dat andere bruidsmisje van toen.

In diezelfde tijd deed ik aan het begin van mijn loopbaan mijn eerste ervaringen op met betrekking tot de sociale verzekeringsgeneeskunde. Er bestond toen tussen de sociale verzekeringsgeneeskunde als discipline en als professie enerzijds en de curatieve geneeskunde en de curatieve zorg anderzijds een forse kloof. Pogingen om die kloof te dichten kenden geen blijvend succes. Bij het lezen van je artikel moest ik daar onwillekeurig aan terugdenken. De pogingen mislukten als gevolg van onvoldoende begrip van elkaars werk en voor het belang ervan. De informatie-uitwisseling was nogal gebrekkig en ook nog inadequaat geregeld. Discussies over scherpe demarcatielijnen en communicatieprocedures voerden de boventoon. ‘Behandeling en begeleiding tegenover beoordeling en controle: wie het een doet, moet van het ander afblijven’. De wereld van de spreekkamer

van een behandelend geneeskundige en het persoonlijk en maatschappelijk belang van werk en arbeidsplaats waren verschillende realiteiten. Hoe anders is de boodschap van jouw mooie artikel 'Samen de zorg voor arbeidsparticipatie en gezondheid echt veranderen'. Met veel genoegen heb ik het gelezen. Het sluit heel mooi aan bij de ambitie die Sandra Brouwer en Raun van Ooijen in hun hoofdstuk formuleren voor de sociaal geneeskundige inzet. Het artikel van Casper van Ewijk, dat volgt op jouw bijdrage in 'mijn' boek, biedt goede perspectieven aan de sociale geneeskunde en de sociale verzekeringsgeneeskunde. Hij wijst uit het oogpunt van versterking van het pensioenstelsel op het belang van duurzame inzetbaarheid en de aanwending van pensioenvermogen met dit doel.

Je onderstreept terecht de noodzaak van een klinisch en ook maatschappelijk herstel. Het gaat je om behoud of herstel van het functioneren van mensen in hun eigen omgeving, privé, sociaal en in hun werk. Je pleit voor een sociale verzekeringsgeneeskunde die zich richt op het vitale belang van duurzame inzetbaarheid van werkenden en de mogelijkheden om die inzetbaarheid te bevorderen. Dat vereist zorg op maat. Alle zorgprofessionals om een cliënt heen werken samen om een optimaal resultaat te bereiken, ze vormen een netwerk, onder regie van de cliënt informeren ze elkaar.

Goed dat je een aantal opmerkelijke punten vermeldt uit het onderzoeksprogramma 'De Werkende Centraal', waarin wordt onderzocht hoe bedrijfs- en verzekeringsartsen de eigen regie van werkenden met een chronische ziekte of een handicap kunnen vergroten, zodat ze meer grip op hun eigen arbeidssituatie krijgen. Bedrijfs- en verzekeringsartsen zullen hun cliënten vooral ook ondersteuning moeten bieden bij het nemen van de eigen regie in terugkeer of behoud van werk. In het verlengde daarvan noem je het spanningsveld waarin de verzekeringsarts verkeert: de cliënt ondersteunen en in regie en zelfredzaamheid stimuleren dient gelijk op te gaan met de eigen professionele rol en verantwoordelijkheid van de verzekeringsarts. Zou gezamenlijke besluitvorming van cliënt en verzekeringsarts tot een onrechtmatige beslissing leiden, dan is de cliënt eigenlijk niet geholpen en dus niet centraal gesteld.

Het programma 'De Werkende Centraal', en ook jouw artikel 'Samen de zorg voor arbeidsparticipatie en gezondheid echt veranderen' gaan vooral over het geheel van zorgprofessionals, onder wie dus uitdrukkelijk ook de bedrijfsarts en de verzekeringsarts. Ik zou het ook wel van belang vinden te weten hoe cliënten dat geheel beleven en welke invloed deze beleving heeft op zorgrelaties met zorgprofessionals. Breder gesteld: welke menselijke maat behoort een cliënt voor zichzelf en jegens de professionals om haar of hem heen in acht te nemen? Ik hoorde lang geleden eens een verzekeringsgeneeskundige in een concreet geval

zeggen: 'De beste begeleiding van deze WAO'er is je niet meer met hem bemoeien'. Mensen zijn complex en kwetsbaar, waardoor het moeilijk is controle te krijgen over het eigen leven. Valt er vanuit jouw academische invalshoek iets te zeggen over de relatie met de cliënt die niet of anderszins uit is op duurzame inzetbaarheid en die de mogelijkheden om inzetbaarheid te bevorderen niet wil benutten? Beantwoorden aan de behoefte van een cliënt, jawel, maar dat is niet de volstrekt subjectieve behoefte, in hoeverre mag er objectivering gevorderd worden? Met het oog op maatschappelijke discussies over de menselijke maat zou het van betekenis zijn een antwoord op deze vragen te vinden. Zelfregie en menselijke maat, menselijke maat en subjectieve voorkeuren...

Die vraag ligt ook besloten in de conclusies van je artikel, in het bijzonder ook in de vierde, aan het slot waarvan je schrijft dat onderzoek nodig is naar de toepassingsmogelijkheden van waardegerichte zorg binnen de verzekeringsgeneeskundige praktijk. Dat zal minstens multidisciplinair onderzoek moeten zijn, waarin verschillende wetenschappelijke disciplines hun bijdrage leveren, en mogelijk ook interdisciplinair onderzoek waarin grenzen tussen vakgebieden wegvallen. Ik hoop dat het onderzoek naar de betekenis van *Value-Based Health Care* in de verzekeringsgeneeskunde goede resultaten gaat opleveren, juist ook door de inzet op beide dimensies: multi- én interdisciplinair.

Na bestudering van jouw bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* valt stellig te concluderen dat er in de afgelopen halve eeuw veel bereikt is met betrekking tot je vak. Met de werkende centraal worden gezondheidszorg en de zorg voor arbeidsparticipatie beter. Digitalisering stimuleert en faciliteert in toenemende mate de eigen regie van de cliënt in samenspraak met zorgprofessionals die in een netwerk onderling verbonden zijn. Vergeet daarbij niet de ongeletterde en digibete cliënten.

Beoordelen en controleren, het zullen wel bestanddelen blijven van de functie van de verzekeringsarts. Daar kan het echter niet bij blijven wil de sociale verzekeringsarts in een solidaire samenleving aan de menselijke maat voldoen. Deze maat immers normeert de eigen functie-inhoud en bepaalt de relatie met de cliënt.

Sylvia, ziehier een zekere uitwerking van mijn aantekeningen in de marge van jouw bijdrage in de bundel die bij mijn afscheid van Instituut Gak is samengesteld. Ik wil je zeer hartelijk danken voor je artikel waarin je treffend laat zien welke veranderingen zich in het sociaal verzekeringsgeneeskundige werk voltrekken. Zie mijn 'glossen' en aantekeningen als een teken van waardering voor je werk. Er valt in en vanuit je vakgebied en je leeropdracht nog veel te doen

in onderwijs en onderzoek, evenals in je professionele praktijk. Ik wens je daarin veel succes en voldoening toe. Voor jou en je gezin alle goeds. En nogmaals veel dank voor je bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid*.

Hartelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 17 mei 2021

Beste Casper,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Dat je aan het boek een bijdrage hebt willen leveren, stel ik buitengewoon op prijs. Immers, kort voor mijn defungeren als bestuurslid van Instituut Gak trad jouw emeritaat in. Je bent nu ook een échte pensionado, die als wetenschapsbeoefenaar mét pensioen de pensioenwereld en omstreken kan bezien. Om mijn waardering voor je interessante en heldere artikel in het boek aan je over te brengen, werk ik in deze brief een paar kanttekeningen uit die ik maakte bij je artikel 'Naar omslagfinanciering in pensioenen? Het Nederlandse driepijler model opnieuw bezien'.

Toen ik ongeveer veertig jaar geleden als jonge hoogleraar de onafhankelijke voorzitter werd van de Pensioencommissie van de SER, kreeg ik van vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers in de commissie te horen: 'Je zult vast veel weten over arbeidsrecht, sociale zekerheid en pensioenen, maar bedenk: pensioen is pensioen en ook het aanvullend pensioen, de tweede pijler van ons stelsel, daar gaan sociale partners over, daar hebben anderen niets over te zeggen, ook de overheid niet.' Ik herinner me dat sociale partners in de commissie (deel)vragen uit SER-adviesaanvragen van het kabinet meenamen naar de Stichting van de Arbeid om zo'n (deel)vraag daar getweeën van een antwoord te voorzien buiten het gezichtsveld van Kroonleden en onafhankelijke leden van de commissie en de ministeriële vertegenwoordigers. Het driepijlermodel in het

Nederlandse pensioenstelsel gaf houvast in de ordening van verantwoordelijkheden voor en zeggenschap over oudedagsvoorzieningen en de financiering ervan. Voor de AOW als basisvoorziening: wetgever en overheid, omslagfinanciering; voor aanvullende pensioenvoorzieningen voor de beroepsbevolking: sociale partners, werkgevers en werknemersorganisaties, kapitaaldeckingsstelsel; en als derde pijler de individuele arrangementen zoals sparen en levensverzekering.

De scherpste van die scheidslijnen erodeerde toen kwesties aan de orde kwamen als individualisering en gelijke behandeling man/vrouw, gehuwden/ongehuwden, huwelijk/partnerschap, gelijkheid in de behandeling van premievrije aanspraken, ingegane pensioenen en de opbouw van pensioenaanspraken van de actieve deelnemers in een pensioenfonds. Kwesties dus die de eerste én de tweede pijler raken, dikwijls ook in samenhang. Voor verschillende onderwerpen moest de overheid respectievelijk de wetgever zich wel meer dan marginaal bemoeien met de tweede pijler; ik noem een eventuele algemene pensioenplicht, de reductie van de 'witte vlekken' (werknemers en andere werkenden voor wie nog niet in een aanvullend pensioen is voorzien), de verevening van pensioenrechten na (echt)scheiding, het helen van pensioenbreuken en het faciliteren van waardeoverdrachten tussen pensioenfondsen onderling, pensioenaanspraken in geval van overgang van een onderneming, en ook de democratisering van de bestuurlijke structuur van pensioenfondsen. Het was volstrekt duidelijk dat het wettelijk kader van de Pensioen- en Spaarfondsenwet en de wetten betreffende de verplichte deelneming in een bedrijfstakpensioenfonds en een beroepspensioenfonds niet meer toereikend was en dat sociale partners met alleen onderlinge afspraken die ontoereikendheid niet zouden kunnen repareren.

Traditionele afbakeningen in de verdeling van verantwoordelijkheden en traditionele verschillen qua financiering verloren meer en meer hun relevantie. Er tekende zich een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid af van overheid en sociale partners voor de pensioenvoorziening in één coherent geheel. Een langere levensduur en stijgende levensverwachtingen, een langdurig lage rentestand en veranderingen van de arbeidsmarkt maakten en maken een coherente aanpak van de het pensioenstelsel als geheel des te noodzakelijker. Veel problemen in en van het stelsel komen voor een oplossing samen in het Pensioenakkoord van 2019 en de wetgeving die hierop volgde en nog gaat volgen en die in het nieuwe pensioenstelsel ook zal moeten worden uitgewerkt in regelingen en contracten van pensioenfondsen en verzekeraars.

Jouw artikel gaat niet over deze uitwerking, maar wel over het raamwerk voor het stelsel als geheel. Je hebt je daarbij niet laten leiden door de traditionele financieringsdogmatiek en evenmin door je Tilburgse leeropdracht Kapitaalgedekte

Pensioenvoorzieningen. Je volgt onmiskenbaar een out of the box-benadering, je laat je niet binden door gebruikelijke criteria en begrenzingen. Zo'n benadering geeft de gelegenheid oude beoordelingskaders te herijken; je komt tot afwegingen en criteria waarmee ook gemakzuchtige toekomstwensen voor het pensioenstelsel als illusie terzijde gezet kunnen worden. Ik houd daar van: denk out of the box.

Je onderstreept het vitale belang van duurzame inzetbaarheid van werkenden en de mogelijkheden om deze te bevorderen voor een evenwichtige ontwikkeling van ons pensioenstelsel. Levensduur en levensverwachting, rentestand en vermogensrendementen, de ontwikkeling van de arbeidsmarkt, dat alles vraagt om investeringen in menselijk kapitaal. Je artikel is dan ook een oproep aan het individu, aan sociale partners en aan de overheid daartoe verantwoordelijkheid te nemen en initiatieven te ontwikkelen en deze te faciliteren. Daarin ligt naar mijn idee ook een rechtvaardiging voor de inzet van pensioenpremiegeldten omwille van dat vitale belang. De praktische uitwerking van het uitgangspunt zal nog wel heel wat out of the box-denken en creatief handelen vergen, en overtuigingskracht natuurlijk. Nieuwe wetgeving ter uitvoering van het Pensioenakkoord (Wetsvoorstel Toekomst Pensioenen) zal daarvoor méér ruimte moeten bieden, waardoor ook het defensief adagium 'Pensioen is pensioen' verder gerelativeerd wordt.

Je hebt je als hoogleraar en directeur van Netspar ingezet voor het op een hoger plan brengen van onderwijs en onderzoek op het terrein van pensioen-, oudedags- en toekomstvoorzieningen. Als ik terugkijk naar mijn studietijd, meer dan vijftig jaar geleden, was er destijds in onderzoek en onderwijs aangaande pensioenvraagstukken weinig te beleven. De aandacht was vooral gericht op de regelingen in de publiekrechtelijke sociale verzekerings sfeer en de pensioenregelingen voor ambtenaren en militairen. Over de inhoud en de portee van de aanvullende pensioenen was in de leer- en handboeken voor het arbeidsrecht en op het gebied van de sociale zekerheid weinig te vinden. Studieboeken op macro-economisch en fiscaal terrein gaven er maar marginaal aandacht aan. Multidisciplinaire en interdisciplinaire pensioenstudies waren er in die tijd niet te vinden. Dat is intussen aanzienlijk veranderd. Het aantal publicaties over pensioenvraagstukken op fiscaal, actuarieel, economisch en rechtskundig gebied is zeer aanzienlijk gegroeid. Ook in de domeinen van andere gedrags- en maatschappijwetenschappen en van gezondheids- en geesteswetenschappen zijn ouderdoms-, weduwen- en wezen-, en invaliditeitspensioenen relevante onderwerpen geworden. Er zijn leerstoelen op pensioengebied ingesteld en tot wasdom gekomen; kennisnetwerken kregen een institutionele inbedding. Er verschenen en verschijnen tal van dissertaties met pensioenvraagstukken als onderwerp. Speciale tijdschriften op

pensioengebied hebben hun plaats veroverd in de academische en maatschappelijke omgeving. In die ontwikkeling heb jij, en heeft Netspar onder jouw leiding, een belangrijke rol gespeeld. Het is natuurlijk wel van belang en wenselijk dat het pensioen in al zijn dimensies ook in de reguliere curricula van het tertiair onderwijs een reële plaats krijgt. Op dit punt valt er nog wel wat te winnen! Het mag niet blijven bij vooral praktijkgerichte en academische evenementen voor 'het hoger pensioenkader' om kennisuitwisseling te faciliteren en discussie te stimuleren.

Per saldo positieve ontwikkelingen dus. Pensioenvragen en pensioenproblemen hoeven niet meer te worden verwezen naar de tafel van een kleine groep 'super-ingewijden'; te weten de pensioenspecialisten van werkgevers- en werknemersorganisaties en van enkele grote pensioenverzekeraars en pensioenfondsfondsadministrateurs, zoals dat veertig, vijftig jaar geleden het geval was. Kennis en kunde met betrekking tot het pensioen zijn als het ware gedemocratiseerd. De invoering van het nieuwe pensioenstelsel in 2023 op basis van het Pensioenakkoord is bij uitstek de gelegenheid deze democratisering door te ontwikkelen tot de uiteindelijk belanghebbenden, de individuele werkende, de individuele gepensioneerde en de individuele werkgever, de *ultimate beneficial owners*. De overheid en de uitvoerders van pensioenregelingen zullen daartoe veel menskracht moeten inzetten. En omwille van de menselijke maat zullen wet- en regelgever en uitvoeringsorganisaties ermee moeten rekenen dat individuen en collectiviteiten niet alle veranderingen in korte tijd in één keer kunnen verwerken. De 'inzichtelijkheid' van pensioen zal dan ook veel aandacht van wet- en regelgevers en van uitvoeringsorganisaties blijven vragen.

Casper, ik was zeker niet van plan je artikel ten volle op alle aspecten te beantwoorden in een beoordeling ervan of in een wetenschappelijk gefundeerd weerwoord. Mijn waardering vastleggen voor je open en onbevengene professionele benadering van pensioenvraagstukken, die ook spreekt uit je bijdrage aan 'mijn' boek, was het oogmerk van deze brief aan jou. Ik hoop daarin geslaagd te zijn. Ik dank je zeer en wens je alle goeds toe in je leven als gepensioneerde wetenschapsbeoefenaar.

Bert de Jong

Vierhouten, 4 juni 2021

Beste Anna en beste Maarten,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Ik stel het zeer op prijs dat jullie met 'Data op de Arbeidsmarkt, toepassingen en uitdagingen' hebben bijgedragen aan *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving*. Het thema van de Universiteitsdag 2018 van de Universiteit Utrecht was 'The Future of Work'. De openingslezing van professor Joop Schippers, 'Wie is voorbereid op de arbeidsmarkt van (over) morgen', wekte de interesse van Instituut Gak voor het kennisknooppunt The Future of Work. Deze belangstelling werd versterkt door presentaties tijdens de Universiteitsdag over de betekenis van data en algoritmen voor werk, over de invloed van robots op werk en over de digitale werkplek. Uit het daaropvolgende gesprek tussen jullie en Instituut Gak hebben zich veelbelovende onderzoeksplannen ontwikkeld, die direct aansluiten op jullie leeropdrachten en onderzoekexpertises met betrekking tot vraagstukken aangaande arbeidsmarkt en arbeidsmarktbeleid, arbeidsmarktinstituties en arbeidsmarktongelijkheid.

Jullie kozen voor data op de arbeidsmarkt als onderwerp, niet voor een aspect van de impact van automatisering, robotisering en digitalisering voor kwantiteit en kwaliteit van arbeid. Toen ik jullie bijdrage las, moest ik denken aan wat zo'n vijftig jaar geleden bij de uitvoering van de Werkloosheidswet 1949 gewoon was. Werkzoekende mensen werden door medewerkers van uitvoeringsorganisaties 'getipt' over wellicht passende vacatures, onder meer met behulp

van personeelsadvertenties die de medewerkers zelf uit dag- en weekbladen hadden geknipt. Dat luisterde overigens nogal nauw: ‘attenderen’ kon wel, maar arbeidsbemiddeling was verboden en voorbehouden aan andere organisaties, te weten de arbeidsbureaus. Kijk je nu naar de beschikbare arbeidsmarktdata en hun vindplaatsen, dan valt te constateren dat het zoeken naar en het aanbieden van (ander) werk en ook het vinden van ‘werkers’ dankzij moderne methoden van informatievergarig en –voorziening en de beschikbaarheid van het internet zeer aanzienlijk vergemakkelijkt en verbeterd zijn. Toegankelijkheid, effectiviteit en efficiency van de toepassingen waarvan jullie melding maken zijn vergeleken met de knipsels van vroeger kwantitatief en kwalitatief van een andere orde. Daardoor is de positie van de werkzoekende die vanuit werkloosheid naar werk zoekt en van de werkzoekende die van werk naar werk wil gaan aanzienlijk verbeterd. Dankzij de thans beschikbare arbeidsmarktdata en artificial intelligence sluiten informatievoorziening en aanbevelingen aan werkgevers en werkzoekenden fundamenteel adequater, effectiever en efficiënter aan bij hun wensen en behoeften. In termen van de menselijke maat: dat is winst. Ook de positie van de uitvoeringsorganisatie is een andere geworden. Je kunt dat heel goed zien aan bijvoorbeeld alle onlinediensten en online informatie van het UWV. De uitvoeringsorganisatie is vooral ook een dienstverlener geworden en is veel minder de controlerende uitvoerder van een verzekeringsarrangement zoals dat vroeger het geval was bij rechtsvoorgangers van het UWV. In de uitvoering van de WW stond toen de strikte naleving van wettelijke verzekeringsvoorwaarden voorop. Anno 2021 prijst het UWV zichzelf aan als deskundige en efficiënte uitvoerder van sociale verzekeringen én als leverancier van arbeidsmarkt- en gegevensdiensten.

Toegankelijkheid en laagdrempeligheid van diensten en informatie op de arbeidsmarkt vormen een wezenlijk element van hun doelmatigheid en doeltreffendheid. Jullie noemen de risico’s van biases en privacy-schendingen. Ik plaats toegankelijkheid en laagdrempeligheid van diensten en informatie op de arbeidsmarkt in dezelfde categorie, zeker wanneer ontoegankelijkheid het gevolg is van tekorten in kennis en vaardigheden van degenen voor wie de diensten en de informatie bestemd zijn. Dan blijft contact van mens tot mens zeer gewenst, zoals vroeger tussen de medewerker van het uitvoeringsorgaan en werkzoekenden en werkgevers, bijvoorbeeld over uitgeknipte personeelsadvertenties.

Dat brengt me op de menselijke maat. Mensen willen niet botsen op te hoge toegangsdrempels in termen van kosten en van kennis- en vaardigheidsvereisten; ze willen ook niet verloren raken in onpersoonlijke systemen en evenmin onpersoonlijk worden meegenomen in processen, ook al zijn deze (artificieel) intelligent georganiseerd. Ze willen als medemens worden gezien, gastvrij en vriendelijk worden bejegend, persoonlijke aandacht ervaren voor hun noden,

vragen en problemen. Het lijkt mij een uitdaging daarvoor zorg te dragen bij de verdere ontwikkeling van informatievoorziening en algoritmische aanbevelingen. Zo kom ik nog op een ander punt bij praktische toepassingen zoals gepresenteerd in jullie artikel en de wetenschappelijke kennis dienaangaande. Dat betreft de gegevensinvoer en -verwerking. Uniformering, standaardisering, rationalisering en professionalisering zijn noodzakelijk om tot bruikbare toepassingen en hanterbare informatie te komen. Dit vereist een scherpe profilering van persoonlijke en individuele behoeften en wensen, competenties en capaciteiten, sterkten en misschien ook wel zwakten. Hier ligt het spanningsveld tussen het modelmatige en het hoogstpersoonlijke, dat alleen door mensen zélf in persona kan worden opgelost.

Profielen verouderen; het relatieve gewicht van te onderscheiden (onderdelen van) taken die samen een functie vormen, verandert aan vraag- en aanbodzijde soms snel, maar is dikwijls niet nauwkeurig te bepalen zonder een persoonlijk contact van mens tot mens. Online platforms om vraag en aanbod op de arbeidsmarkt voor elkaar vindbaar te maken vragen dan ook om voortdurend kritisch onderhoud van het totale systeem, te beginnen bij de invoer en verwerking van gegevens. Standaards en interfaces zullen daarom ook een open karakter moeten hebben.

Komt het online tot een match, dan maakt deze een fysieke match dus niet overbodig. De individualiteit van een werkgever en van een werkzoekende vraagt ook om een match tussen mensen alvorens ze met elkaar in een arbeidsverhouding treden, al kan het persoonlijke contact verschillen al naar gelang de aard, inhoud en duur van het werk. Voor een uitvoeringsorganisatie van werkloosheidsarrangementen is het evenzeer van belang niet alleen op systematische automatisen en automatische systemen af te gaan. Met de grote voordelen die hiermee zonder twijfel bereikt zijn, moet het directe menselijke contact als element van de menselijke maat in een solidaire samenleving ook vorm én inhoud krijgen.

Nog een laatste punt: hoe breng je veranderingen op de arbeidsmarkt zichtbaar en actiegericht in relatie met vraag naar en aanbod van arbeid in concrete situaties? Voor de concrete vraag en het concrete aanbod op de arbeidsmarkt kan actuele en contextuele kennis van veranderingen in de beroepsbevolking praktisch heel relevant zijn. Concrete kennis van de toekomstontwikkeling van digitalisering, robotisering en automatisering in bedrijfstakken en sectoren, van globalisering en van ruimtelijke ordening kunnen de beoordeling van een concrete arbeidsplaats of functie rechtstreeks beïnvloeden. Vallen informatiesystemen op macro-, meso- en microniveau zodanig te koppelen dat dit bijdraagt aan een beter functionerende arbeidsmarkt? Ik zou denken dat je zodoende de werking van de arbeidsmarkt verder kunt verfijnen. Mobiliteit en flexibiliteit van werkgevers,

bedrijven en organisaties, werknemers en werkzoekenden met betrekking tot banen en loopbaanontwikkeling, ontwikkeling van competenties en capaciteiten, modernisering van structuren in en organisatie van de arbeid, vergelijkbaarheid van lonen, arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden zouden hiermee gediend zijn, en dit zou dus ook de prestaties van de arbeidsmarkt verbeteren.

Ik zou wel willen weten hoe mijn punten zouden scoren in praktijk en wetenschap. Misschien zien jullie deze vraag als een onderdeel van jullie leeropdracht, misschien maakt zij wel deel uit van jullie onderzoeksprogramma of van een onderzoeksproject. Jullie zullen zeker studenten en jonge wetenschapsbeoefenaren bewegen te werken aan onderzoek dat de arbeidsmarkt tot onderwerp heeft. En daarbij is het evident dat het ménsen zijn die zich op de arbeidsmarkt bewegen en die de marktverhoudingen bepalen.

Ik wens jullie veel succes in jullie onderwijs en onderzoek. Jullie hebben mooie, ruime leeropdrachten: 'Economie en Instituties op het grensvlak van de arbeidsmarkt en haar instituties' en 'Werk en Ongelijkheid op het grensvlak van de arbeidsmarkt en ongelijkheid'. Ik hoop dat jullie erin slagen arbeidsmarktgegevens vanuit het micro-, meso- en macroniveau zodanig te verbinden, ordenen en bewerken dat de informatie die aldus verkregen wordt zowel wetenschappelijk als praktisch voor alle niveaus innovatief uitwerkt. Dit omwille van een betere voorbereiding op de arbeidsmarkt van (over)morgen, The Future of Work, of Our Work, of Your Work, of My Work, naar de menselijke maat in een solidaire samenleving.

Hartelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 1 juli 2021

Beste Kees,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Ik stel het zeer op prijs dat je met 'Betere pensioenen voor zzp'ers' hebt willen bijdragen aan het boek. Je schreef een mooie bijdrage over een actueel vraagstuk waarvoor overheid en samenleving al geruime tijd een oplossing zoeken. Na de analyse volgt een duidelijke conclusie die in praktische hulp voorziet bij de keuzes die op afzienbare termijn gemaakt moeten worden. In je bijdrage toon je je een voortreffelijk wetenschapsbeoefenaar, die in staat is samen te vatten en te ordenen en na analyse ontwikkelingsrichtingen aan te wijzen.

We kennen elkaar al een groot aantal jaren. In 1995 werd je vanwege het toenmalige Mr. H.P.L.C de Kruijfffonds benoemd tot bijzonder hoogleraar in de Leer der Sociale Zekerheid. Deze bijzondere leerstoel was in 1978 door dat fonds ingesteld aan de Universiteit Leiden en tot 1986 bezet door dr. Gerard M.J. Veldkamp, econoom met een arbeidsrechtelijke dissertatie, oud-minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, en kampioen en voorvechter van vereenvoudiging en codificatie van sociale zekerheidswetgeving. Na een aantal Leidse jaren van dr. H. Deleeck, doctor in de rechten én de economische wetenschappen, en oprichter en eerste directeur van het Antwerpse Centrum voor Sociaal Beleid, kreeg jij de bijzondere leeropdracht Leer der Sociale Zekerheid. Je bent zeer gesteld op deze bijzondere leeropdracht: ook nadat je aan de Universiteit Leiden benoemd was tot gewoon hoogleraar Toegepaste Economie bleef je uitdrukkelijk hechten aan de leeropdracht Leer der Sociale Zekerheid.

De keuze van het onderwerp van je bijdrage aan 'mijn' afscheidsboek riep nog een andere herinnering bij mij op. In de Leidse uitwerking van het arbeidsrecht, respectievelijk het sociaal recht bepaalt niet de loondienstverhouding of dienstbetrekking de grenzen van het vak, maar de sociale afhankelijkheid van een werkende. Dat is zeker het geval sinds het aantreden van mr. N.E.H. van Esveld als hoogleraar Sociaal Recht, eerst in Groningen en vervolgens in Leiden. Aldus kwamen kleine zelfstandigen, freelancers en zzp'ers binnen het bereik van het vak. Nico van Esveld was in 1941 gepromoveerd op het proefschrift Verplichte ouderdomsverzekering voor kleine zelfstandigen, een onderwerp dus dat nauw verwant is met het vraagstuk van de pensioenvoorziening voor zzp'ers.

A prima vista zou men de vraag naar een betere pensioenregeling kunnen beantwoorden met een verwijzing naar jouw glasheldere bijdrage, waarin je een duidelijk perspectief voorlegt, bestaande uit twee toekomstscenario's. Intussen zou ook de vraag kunnen rijzen wat er al gedaan zou kunnen worden met de Wet verplichte deelneming beroepspensioenregeling. Een beroep op de Wet verplichte beroepspensioenregeling 2005, voordien de Wet betreffende verplichte deelneming in een beroepspensioenregeling 1972, is in de wereld van zzp'ers en freelancers geen gemeengoed geworden. Dat had een mogelijkheid voor pensioenopbouw kunnen zijn en dat is het nog steeds. Er zijn wel beroepspensioenfondsen tot stand gekomen én per beroepsgroep verplicht gesteld voor advocaten en notarissen, en voor tal van groepen in de gezondheidszorg. Er zijn verplicht gestelde beroepspensioenfondsen voor registerloodsen, voor roeiers in het Rotterdamse havengebied, en voor vletterlieden in het havengebied en de sluisen van IJmuiden. Hoe valt dan te verklaren dat de Nederlandse Orde van Advocaten, de Beroepspensioenvereniging in het havengebied en de sluisen van IJmuiden 't Haakie, de Nederlandse Loodsencorporatie, Roeiers Vereniging Eendracht en de Beroepspensioenvereniging Huisartsen er wel in slagen beroepspensioenregelingen tot stand te brengen en verplichte deelname van alle leden van de beroepsgroep te bewerkstelligen, terwijl dat niet gebeurt bij andere beroepsgroepen van zzp'ers en freelancers? Denk aan taxichauffeurs, klusjesmannen, schilders, docenten, pizzabezorgers, metselaars en andere bouwvakkers, tuinlieden, managementassistenten et cetera. Een belangrijk deel van die verklaring ligt – zoals je schrijft – in het belang dat zzp'ers en freelancers hechten aan hun keuzevrijheid en flexibiliteit. Daardoor is het in die wereld moeilijk om tot een coherente vorming van een adequaat afgebakende groep te komen, die zich weet te organiseren en zich toegewijd kan richten op het tot stand brengen van een beroepspensioenfonds, de verplichtstelling ervan nog maar daargelaten. Creatieve krachten die nodig zijn om groepsrecht tot ontwikkeling te brengen, ontbreken daar onmiskenbaar. Dit geldt niet alleen met betrekking tot het pensioen, maar voor veel meer werk- of arbeidsvoorwaarden.

Het is sociaal-maatschappelijk vrijwel niet meer omstrede dat er voor alle werkenden een adequate pensioenvoorziening zou moeten worden ontwikkeld. Maar de wereld van zzp'ers en freelancers stelt zich – gegeven de AOW – huiverig tot afwijzend op tegenover collectieve of verplichte pensioenregelingen, ongeacht of het een algemeen landelijk geldende regeling betreft dan wel regelingen per beroepsgroep. De meeste zzp'ers en freelancers zouden individueel al voorzieningen getroffen hebben, dikwijls van een adequaat niveau. Eigen besparingen, bestaande fiscale faciliteiten en het aanbod aan (pensioen)verzekeringen zouden daartoe goede mogelijkheden bieden. Op deze nogal rooskleurige kijk valt zeker wel wat af te dingen. Jij onderschrijft 'al met al' de wens om de pensioensituatie van zzp'ers te verbeteren. Ik zou verder willen gaan en het doel ruimer stellen: een passende pensioenvoorziening voor alle werkenden, die ongevoelig is voor ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en dus ook de platformeconomie uitdrukkelijk in de beschouwingen betreft, zodat ook grote opdrachtgevers als Uber en Deliveroo in beeld komen. Al zal het zo zijn dat in de platformeconomie vooral zzp'ers en freelancers werkzaam zijn.

Een van de scheppende krachten in de ontwikkeling van het sociaal recht is de kracht van de collectiviteit en van de organisaties van maatschappelijke belangen- of beroepsgroepen en hun vermogen om verantwoordelijkheid te nemen voor materiële rechtsontwikkeling. Ik denk dan aan collectieve afspraken, aan sociale dialoog en medezeggenschap en aan de institutionalisering hiervan. Hier moet de primordialiteit van de collectiviteit tot gelding komen. Dat geldt wel heel bijzonder voor de voorwaarden waaronder beroepsbeoefenaren hun diensten en producten aan hun opdrachtgevers leveren. Het vrijwel ontbreken van die creatieve kracht in onderscheiden beroepsgroepen in de wereld van zzp'ers en freelancers en in de platformeconomie zal zich waarschijnlijk wreken wanneer er keuzes gemaakt moeten worden ter concretisering van de alternatieven in 'jouw' twee scenario's.

Voor de scenario's die je in je bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* presenteert zou het buitengewoon wenselijk zijn dat zzp'ers en freelancers alsook organisatoren, opdrachtgevers en opdrachtnemers in de platformeconomie zich doelmatig weten te organiseren en los weten te komen van een individualistisch begrepen 'vrijheid, blijheid'. Dat zou een voortreffelijke waarborg zijn voor de menselijke maat in een solidaire samenleving. Daarmee zou voorkomen worden dat pensioenarrangementen een 'over u doch zonder u' van de wetgever worden. Beleidsmatig moet er daarom naar mijn idee ingezet worden op het bereiken van een nieuw sociaal evenwicht door de totstandkoming van nieuwe collectiviteiten te entameren en te bevorderen.

Mijn slotsom zal helder zijn. Ik zie je eerste scenario slechts als een reëel toekomstperspectief wanneer ‘het veld’ zich breed, adequaat en doelmatig weet te organiseren. Indien dit laatste onbereikbaar is, zal het tweede scenario de weg wijzen naar betere pensioenen voor zzp'ers. Maar ook in dit geval zijn nieuwe collectiviteiten wenselijk om het ‘over u doch zonder u’ te vermijden.

Genoeg kanttekeningen in de marge van je bijdrage aan ‘mijn’ boek! In het bestuur van Instituut Gak heb je mijn taken overgenomen. Ik ben er zeer content mee dat je je aandacht in het bijzonder zal wijden aan het wetenschappelijk programma van Instituut Gak en aan het lectoraat en de leerstoelen die aan het Instituut verbonden zijn. Er is in het bestuur zeker meer aan de orde dan dat. Ik heb heel veel genoeg beleefd aan ál het werk als lid en vicevoorzitter van het bestuur. Ik hoop van harte dat dat jou ook vergund zal zijn. Werken aan en voor de kwaliteit van de sociale zekerheid en arbeidsmarkt in Nederland, dat is de missie van Instituut Gak: investeren in maatschappelijke projecten, in onderzoek en onderwijs. Ik heb gestreefd naar een prominentere plaats voor de sociale zekerheid en arbeidsmarkt vraagstukken op universitair en hogeschoolniveau, ook in het onderwijs. De zorg voor objectiviteit, integriteit en controleerbaarheid van wetenschappelijk onderzoek, de aandacht voor de praktische relevantie ervan, de ambitie nieuwe elementen toe te voegen aan wetenschappelijke kennis en aan praktisch inzicht, en de doorwerking daarvan in het onderwijs zijn bij jou als ervaren wetenschapsbeoefenaar, docent en bestuurder zeker in goede handen.

Je droeg bij aan mijn afscheidsboek, maar we nemen niet echt afscheid. De komende jaren zullen we elkaar zeker blijven ontmoeten, in elk geval periodiek in het verband van het curatorium van de bijzondere leerstoel Leer der Sociale Zekerheid, waaraan we beiden op onderscheiden wijze al sedert 1995 gehecht zijn. Zo kan ik nog enige tijd voortgaan te werken aan de verbetering, verbreding en verdieping van wetenschappelijke kennis op het gebied van de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt en betrokken blijven bij de vernieuwing van inzichten op deze beleidsterreinen.

Ik hoop dat je bovenstaande notities wilt aanvaarden als teken van vriendschappelijke dankbaarheid voor je bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving*.

Alle goeds,

Bert de Jong

Vierhouten, 29 juli 2021

Beste Mark,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Op 2 maart presenteerde jij in de virtuele afscheidsbijeenkomst een overzicht van je bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid* dat je de titel meegaf ‘Oud en wijs: waarom met pensioen als je nog kunt doorwerken?’ Je stelde me aan het eind van je presentatie ook de vraag hoe ik juridisch mijn positie zou bepalen aangaande het bereiken van een pensioenleeftijd als rechtsgeldige reden om een arbeidsovereenkomst te beëindigen. De achtergrond van de vraag is duidelijk. Doorwerken na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd is minder gebruikelijk dan vroeger het geval was. Bovendien is het in de laatste jaren steeds minder evident geworden welke of wat ‘de pensioengerechtigde leeftijd’ precies is. Je stelde me onverwachts een interessante vraag, die in mijn jaren als hoogleraar sociaal recht (1979-1990) niet zo gesteld werd. Ook nadien had ik mezelf die vraag niet gesteld. Daarom was het des te aardiger dat je me ermee confronteerde. Op 2 maart heb ik op *the spur of the moment* ongetwijfeld voor een enerzijds-anderzijds-antwoord gekozen, al weet ik vandaag niet meer hoe dat precies luidde. In mijn aantekeningen zie ik een verwijzing naar het belang van collectieve regelingen en gewoonten in onderscheiden sectoren en bedrijfstakken, opgebouwde en verkregen rechten en zelfs diefstal, zij het voorzien van vraagtekens! Intussen heb ik meer tijd gehad om over je vraag na te denken.

Maar eerst een ander onderwerp. Blijkens mijn aantekeningen werd je presentatie van 2 maart ingeleid door de opmerking dat je ‘mijn wetenschappelijke kleinzoon’ bent. Erik Lutjens promoveerde in 1989 bij mij op *Pensioenvoorzieningen voor werknemers, juridische beschouwingen over ouderdomspensioen*. Hij werd in 1992 hoogleraar en daarna jouw promotor. Jij promoveerde in 2009 bij Erik op *De arbeidsdeelname van oudere werknemers*. Zo werd ik dus in academische zin je grootvader. En zoals grootvaders aan hun kleinkinderen – ik heb twee kleindochters en drie kleinzoons – iets willen meegeven, zo wil ik naar aanleiding van de bedoelde opmerking met deze brief aan jou mijn grote waardering meegeven voor je wetenschappelijke werk in onderzoek en onderwijs aan de Radboud Universiteit. En natuurlijk ook iets om over na te denken naar aanleiding van je bijdrage aan ‘mijn afscheidboek’.

Zoek je in oudere handboeken en naslagwerken op het gebied van het arbeidsrecht naar het effect van pensionering op het al dan niet voortduren van de arbeidsovereenkomst dan is er weinig te vinden. Het pensioen betekende als vanzelfsprekend het einde van de arbeidsovereenkomst; de ingangsdatum van het pensioen was gewoonlijk het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Er waren destijds nog geen hoogleraren pensioenrecht. Wie zou betwisten dat het pensioen niet het einde van de arbeidsovereenkomst was, kon betrekkelijk eenvoudig met de regels aangaande het einde van de arbeidsovereenkomst tegemoet getreden worden, zowel civielrechtelijk als publiekrechtelijk. Met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd was als vanzelf de maximale duur van de arbeidsovereenkomst bereikt. Bijzondere omstandigheden daargelaten was die vanzelfsprekendheid in de rechtspleging en in het ontslagvergunningenbeleid gemeengoed. In de Nederlandse pensioenrechtelijke literatuur was Lutjens in 1989 een van de eersten die in hoofdstuk 34 van zijn dissertatie uitgebreider aandacht heeft besteed aan het verband tussen de pensioenleeftijd en het einde van de arbeidsovereenkomst. Hij noemde de vanzelfsprekendheid ‘pensioen is einde arbeidsovereenkomst’ de pensioenregel.

Sinds 2015 is het pensioenontslag uitdrukkelijk geregeld in art. 7:669 lid 4 BW, nadien in 2016 nog gepreciseerd. In de paragrafen 11.21 en 11.22 van de tweede druk van je voortreffelijke handboek *Pensioenrecht* bespreek je het pensioenontslag en het ontslagrecht voor AOW-gerechtigden. Aan het slot van je bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid* werp je de vraag op of het gelet op het belang en de betekenis van het doorwerken na het pensioen voor ‘werklustige werknemers’ niet beter zou zijn de AOW-leeftijd als ontslagreden los te laten. Per saldo kom je tot de conclusie voorshands de vaste AOW-leeftijd niet los te laten als geldige ontslagreden.

Je stelt in je bijdrage de ‘werklustige werknemer’ centraal. En dan speciaal de werknemer die geen afscheid wil nemen van het werk dat hij al geruime tijd als zijn of haar werk ervaart bij de vertrouwde werkgever tot wie hij of zij in dienstbetrekking staat. Deze dienstbetrekking heeft in de loop van der tijd een welbepaalde inhoud gekregen. Op het moment dat de wens door te werken en nog niet met pensioen te gaan aan de zijde van de werknemer concreet aan de orde is, geeft de werkgever te kennen de arbeidsovereenkomst te (willen) beëindigen in verband met pensionering. Dit is naar mijn mening een écht pensioenontslag.

Een werknemer die tegen de wens van de werkgever de dienstbetrekking wil beëindigen wegens of in direct verband met pensionering kan de arbeidsovereenkomst rechtsgeldig tot een einde brengen. Zijn partijen het eens over doorwerken na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd, dan is een echt pensioenontslag niet aan de orde. Wel doet zich de vraag voor of na een zekere periode van doorwerken na de pensioenleeftijd de arbeidsovereenkomst alsnog wegens of in verband met pensionering rechtsgeldig en zonder schadeplichtigheid kan worden beëindigd. Hierbij gaat het om wat ik zou willen noemen het onechte pensioenontslag. Dezelfde vraag kan gesteld worden wanneer een werknemer na zijn pensionering in dienst is getreden bij een andere werkgever of opnieuw bij de oude werkgever. Kan er dan nog of wederom rechtsgeldig een (onecht) pensioenontslag aan de orde zijn?

Ik zou een pleidooi willen voeren voor de opvatting dat voor de beëindiging van de dienstbetrekking het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd een redelijke grond vormt, maar slechts dan wanneer de pensioenleeftijd van de werknemer concreet aan de orde is. Voor beëindiging na deze datum kan het pensioen op zichzelf niet meer dan van bescheiden betekenis zijn bij het bepalen van de redelijkheid van een ontslaggrond. In deze opvatting komt het beschermingsbeginsel dat eigen is aan het arbeidsrecht adequaat tot gelding, terwijl de verhouding tussen de partijen bij de arbeidsovereenkomst in balans gehouden wordt.

Voor het echte pensioenontslag onderschrijf ik je benadering en je conclusie. Ik ondersteun deze ook met een beroep op de samenhang tussen arbeidsrecht en socialezekerheidsrecht. Ook wanneer men de pensioenleeftijd loslaat als ontslagreden, blijft staan dat voor andere onderwerpen in de arbeidsverhouding een concrete datum vereist is, zoals het recht van de werknemer op loondoorbetaling bij ziekte (en de duur ervan) en de beperking van re-integratieverplichtingen van de werkgever. Deze behoeven begrenzing in de tijd – volgens het BW de AOW-leeftijd –, tenzij men van mening zou zijn dat zulke rechten en verplichtingen ongeclausuleerd moeten voortduren ondanks het vorderen van de jaren en afnemen van krachten. Ik zou ten slotte in overweging nemen dat uitkeringsrechten uit hoofde

van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid krachtens de wet tot een einde komen bij het ingaan van de AOW-uitkering. Hetzelfde geldt voor de bijstandsuitkering. In een menselijke maatvoering zijn eenheid en uniformiteit in praktische regels te verkiezen boven onnodige en verwarrende differentiatie.

Misschien moet het pensioenontslag, zowel het echte als het onechte, in het licht van de ontwikkeling van het pensioenbestel en het pensioenrecht enerzijds, en ontwikkelingen op de arbeidsmarkt anderzijds, opnieuw doordacht en gestructureerd worden. Individualisering en flexibilisering vormen een gereede aanleiding. Bij personeelstekorten ligt een beroep op oudere werknemers voor de hand. 'Met pensioen gaan' is niet vanzelfsprekend. De betekenis van 'met pensioen gaan' is trouwens ook veranderd. De ingangsdatum van een als regel levenslange pensioenuitkering is iets anders dan 'stoppen met inkomensvremde arbeid bij het bereiken van een bepaalde leeftijd'. Waarom stoppen met werken op een bepaald tijdstip als je nog min of meer gewoon kunt doorwerken? Deze vraag staat in principe los van de pensioenuitkering. Deze kan immers heel goed samengaan met 'gewoon doorwerken'. Maar dat roept dan de vraag op: waarom recht op een pensioenuitkering als je nog kunt (en wilt) doorwerken? Er is eigenlijk een belangrijke accentverschuiving opgetreden in het begrip pensioen zelf. Aanvankelijk besloeg het begrip pensioen de inkomensvoorziening voor de levensjaren waarin men wegens gevorderde leeftijd en afnemende krachten niet meer adequaat een redelijk, passend inkomen uit arbeid kan verwerven (als regel gefixeerd op de AOW-leeftijd), maar het is steeds meer een eigen spaarpot geworden die vanaf een zeker moment een uitkering verschaft en waarover de rechthebbende min of meer vrijelijk kan beschikken. Er zullen maar weinig voorstanders zijn van de stelling dat de pensioenuitkering pas dan kan ingaan wanneer aan de betaalde arbeid van de werknemer bij zijn of haar werkgever (definitief) een einde is gekomen, tenzij langer doorwerken een aanmerkelijk hoger pensioen in latere jaren oplevert. Evenmin zal er in de samenleving bijval zijn voor anticumulatieregels voor het geval de pensioenuitkering samenloopt met loon en inkomen uit hoofde van de dienstbetrekking die ten grondslag ligt aan het werken juncto doorwerken.

Met de voortgaande veranderingen in het pensioenbestel en het pensioenrecht en de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt is het voor de regeling van het pensioenontslag van belang te weten of en hoe de verhouding tussen betaalde arbeid, pensioenaanspraken en ontslagrecht is geregeld in collectieve arrangementen, zoals cao's, pensioenreglementen en regelingen op ondernemings- en bedrijfsniveau. Ook zou het voor een herstructurering van het pensioenontslag behulpzaam kunnen zijn kennis te nemen van het ambtenarenrecht, waarin naar mijn indruk die verhouding voorshands adequaat geregeld is in de context van individualisering en flexibilisering. Een en ander zal ook behulpzaam zijn bij keuzes

die de wetgever vervolgens zal moeten maken: wat moet vastgelegd worden in bepalingen van dwingend recht, wat in bepalingen van driekwart-dwingend recht, wat in voorschriften van semi-dwingend recht en ten slotte wat in regelend recht. De wetgever kan dan met kennis van de praktijk en van de regelingsvermogens van individuele en collectieve partijen een soepele structuur voor het pensioenontslag neerzetten.

Bij het opnieuw doordenken en herstructureren van het pensioenontslag zal zeker ook de vraag opkomen of de werknemer tegenover de werkgever het recht zou moeten hebben door te werken nadat het recht op een AOW- of andere pensioenuitkering is ingetreden. Ik zou niet verder willen gaan dan dat een werkgever gehouden zou moeten zijn een redelijke, steekhoudende reactie te geven op een aanbod van de werknemer na de pensioendatum door te werken. Dat lijkt me een aanvaardbaar tegenwicht voor een te gemakkelijk beroep op pensioenontslag van de werkgever jegens zijn werklustige werknemer. Deze opzet sluit aan bij de systematiek van Wet Aanpassing Arbeidsduur. En overigens, partijen zullen (meestal) met elkaar moeten overleggen over een zekere herijking van hun arbeidsovereenkomst voor de periode na de pensioendatum, waarbij de arbeidsduur als regel een belangrijk onderwerp is.

Terug naar de kwestie die je me op 2 maart voorlegde. Ik zou nu genuanceerder én preciezer antwoorden. Precisie en nuance zijn in deze brief vastgelegd. Ik heb genoten van je bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid*. Ik ben je er zeer dankbaar voor. Zij was aanleiding mijn kennis van mijn vak Sociaal recht aangaande een belangrijk vraagstuk te actualiseren. Daarbij heb ik me weer verdiept in jouw andere academische publicaties. Ik sluit mijn brief dan ook af met dank en erkentelijkheid. Als academische grootvader ben ik trots op mijn wetenschappelijke kleinzoon!

Hartelijke groeten,
Het gaje goed,

Bert de Jong

Vierhouten, 13 augustus 2021

Beste Lex,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

‘Het debat over de uitvoering van de sociale verzekeringen geschematiseerd’ heb ik natuurlijk met grote belangstelling en intense betrokkenheid bestudeerd. Ik wil je er heel hartelijk voor bedanken. Van de periode die in je schematische beeld is samengevat, ongeveer honderdtwintig jaar, heb ik er persoonlijk zo’n vijftig meegemaakt. Toch laat ik me niet verleiden je schematische opzet te voorzien van geschiedschrijving vanuit mijn persoonlijke ervaring en beleving. Hiervoor is in het bestek van een dankbrief geen ruimte. Maar toch een paar kanttekeningen bij je schema.

Het begin van mijn interesse in de uitvoeringsorganisatie valt al te zien in de scriptie die ik voor mijn doctoraal examen rechtsgeleerdheid in 1969 schreef bij de Utrechtse hoogleraar Staats- en Administratief recht Jan G. Steenbeek. Mijn scriptie had als onderwerp de vervlechting van privaatrechtelijke organisaties en publiekrechtelijke organen in het arbeidsbestuur. Na mijn promotie en voorafgaand aan mijn professoraat aan de VU werkte ik als hoofd juridische afdeling van de zelfadministrerende Bedrijfsvereniging voor Detailhandel en Ambachten, DETAM, die paritair bestuurd werd door werkgevers en werknemers. Ongeveer een decennium later werd ik – na een korte periode de tripartiet samengestelde Sociale Verzekeringsraad voorgezeten te hebben – hoofd directievoorzitter van het Gemeenschappelijk Administratiekantoor, dat voor het merendeel van de

bedrijfsverenigingen de uitvoering van sociale verzekeringswetten verzorgde. Het GAK en de bedrijfsverenigingen werden paritair vanuit het bedrijfsleven bestuurd. In het kader van de privatisering van de uitvoering werd het GAK in 1996 Gak Groep N.V., waarvan ik bestuursvoorzitter was. In mijn jaren in de raad van bestuur van Achmea was ik nauw betrokken bij de Achmea-dochter en het Achmea-merk Centraal Beheer, dat ook in jouw artikel wordt genoemd. Na mijn pensionering benoemde de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid me tot voorzitter van de raad van advies van de Sociale Verzekeringsbank (waarin de Raden van Arbeid inmiddels waren geïncorporeerd). In vrijwel al mijn functies op het terrein van de sociale verzekeringen participeerde ik actief in het debat over de uitvoering van de sociale verzekeringswetten en -regelingen. Ik heb er in menig artikel over gepubliceerd. De Commissie Taak, Samenstelling en Werkwijze – waarvan ik voorzitter was – van de toenmalige Ziekenfondsraad (tripartiet plus twee zorggeledingen) vatte rond 1985 het uitvoeringsconcept van de Nederlandse sociale verzekeringswetten als volgt samen:

Organisatorisch zijn de kenmerken van het stelsel: publiekrechtelijke verzekeringen met van de overheidsfinanciën gescheiden fondsen, gevoed door premieheffing, waarbij uitvoering en beheer zijn opgedragen aan organen, voortkomende uit de betrokken maatschappelijke belangengroeperingen. Zelfbestuur op het gebied van toezicht en uitvoering alsmede adviserende bevoegdheden ten aanzien van het beleid tekenen de positie van de sociale verzekering in de verhouding tot de overheid.

Ik herken in je bijdrage aan het boek veel argumenten die in de loop der jaren over en weer – voor en tegen – zijn aangevoerd bij voorstellen ter verandering of vernieuwing van het uitvoeringsbestel. Dikwijls ging het om traditioneel-ideologische en (pragmatische) gelegenheidsargumentatie, om doelredeneringen zonder deugdelijke feitelijke grondslag, om vooroordelen, enzovoorts. Er werden argumenten aangevoerd, die al naargelang een bepaalde voorkeur volstrekt omkeerbaar waren. En inderdaad, soms waren de oplossingen nogal onverwacht, zoals in 1999 het plotselinge afblazen van de privatisering, de beperking van marktwerking en de versterking van centrale leiding in de uitvoering van de sociale werknemersverzekeringen. In een periode van dominantie van neo-liberaal denken, van voorkeur voor meer marktwerking en meer concurrentie werd uiteindelijk besloten tot een centraal geleide en gestuurde landelijke overheidsinstelling, het Uitvoeringinstituut Werknemersverzekeringen, waarin GAK, bedrijfsverenigingen en het Landelijk Instituut Sociale verzekeringen met ingang van begin 2002 tot één organisatie, in een publiek monopolie werden gefuseerd. Tegenover deze wending staan de privatisering van de Ziektewet en de ziektekostenverzekering alsmede de verzelfstandiging en privatisering van de

arbeidsvoorzieningsorganisatie. Het waren weliswaar keuzes, maar deze waren niet gebaseerd op gedegen feitenonderzoek van ervaringen uit het verleden, een parlementaire enquête ten spijt. Het was dikwijls uitruil en 'handel', geen van de betrokken partijen werkte vanuit een helder concept, laat staan dat zij vanuit een gemeenschappelijk concept opereerden. Overigens vond ik het opvallend dat het maatschappelijke debat over de vormgeving van de uitvoeringsorganisatie dikwijls betrekkelijk los van de sociale verzekeringen als zodanig gevoerd is. Het leek er vaak op dat in de eerste plaats machtsverdeling en in de tweede plaats verantwoordelijkheidstoedeling aan de orde waren en pas in de derde plaats een behoorlijke en mensgerichte, effectieve en efficiënte uitvoering van een sociale verzekeringswet. Verzekering en uitvoering ervan werden te veel los van elkaar behandeld. Pas wanneer het met de verzekering niet goed ging, werd de uitvoering als zondebok aangewezen, terwijl bij de totstandkoming van de betrokken sociale verzekeringswet (of een ingrijpende verandering hierin) was nagelaten de uitvoering ervan adequaat en toekomstgericht te beoordelen.

Toen in de periode na de Parlementaire enquête Uitvoeringsorganen sociale verzekeringen van 1993 het geldende uitvoeringsconcept overboord was gezet, gingen ook elementen hiervan verloren die de menselijke maat meer passend zouden maken in een solidaire samenleving. Ik concludeerde destijds aan het einde van mijn doctoraalscriptie dat vervlechting van privaatrechtelijke organisaties met publieke organen gestalte heeft gegeven aan democratische medezeggenschap. Ik liet daarbij de vraag onbeantwoord of daarvan optimaal gebruik was gemaakt. Men is zo gemakkelijk geneigd democratie vooral te koppelen aan onze gedecentraliseerde eenheidsstaat, onze rechtsstaat. Ik zou bij de ontwikkeling en de vormgeving van de rechtsstaat ook uitdrukkelijk de aandacht willen vragen voor democratisch potentieel in sociaal-maatschappelijke en sociaal-economische context. Mijn promotor Joop van der Ven zag de eigen identiteit van het arbeidsrecht en het sociaal recht naast het privaatrecht en het publiekrecht als disciplines van de rechtsgeleerdheid vooral in de ruimte van de samenleving en collectiviteiten in de samenleving om zélf en op eigen gezag regels met betrekking tot werk en inkomen te ontwikkelen en toe te passen. Ik denk dat dat democratische potentieel van des te groter belang is nu het functioneren van het staatsbestel op belangrijke punten onder vuur ligt. Het gaat me niet om restauratie, maar om een lijn die in de ontwikkeling van de sociale zekerheid van het begin af aan van grote betekenis is geweest. Die wil ik weer duidelijk kunnen herkennen in de uitvoeringsorganisatie van de sociale verzekeringen. En natuurlijk moet er daarbij rekening gehouden worden met vervaging van grenzen tussen bedrijfstakken, met dalende organisatiegraden, met structurele veranderingen op de arbeidsmarkt, met moderne rechtsbeginselen en fundamentele rechtsnormen. In jouw schema zou bij de negen opties ook de niet-statelijk- of

maatschappelijk-democratische inslag een relevante plaats moeten krijgen. De sociale verzekering is ooit begonnen met ziekenbussen en werkloosheidskassen. Een ziekenbus was een fonds van door een aantal personen wekelijks bijeengebrachte bijdragen, dat ertoe diende om ieder van hen of ieder lid van hun gezin in tijden van ziekte bij te staan ter bekostiging van geneeskundige hulp, van levensonderhoud of van beide. Het waren in de regel particuliere initiatieven. Met de onderscheiden sociale verzekeringswetten is de sociale zekerheid verstatelijkt. Ik denk dat de verstatelijking van de uitvoering in het actuele uitvoeringsbestel om vermaatschappelijking vraagt. Deze 'derde weg', tussen overheid en markt, zou ik niet de naam 'bi/tripartiet' meegeven, maar 'vermaatschappelijking'. En natuurlijk hoop ik dat die vooralsnog blanco gebleven regel invulling gaat krijgen. 'Het hele systeem moet menselijker,' zei Wouter Koolmees onlangs in een NRC-interview. 'Mee eens,' zeg ik, 'in opzet en uitvoering, in beheer en toezicht.' En dan nog dit. Na kennisneming van het rapport *Ongekend Onrecht van de Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag* (Commissie Van Dam) van december 2020 heb ik me de vraag gesteld of dat onrecht ook gepleegd had kunnen worden, zo lang had kunnen voortduren en zo lang 'ongezien' had kunnen blijven wanneer de uitvoering van de regeling toevertrouwd zou zijn geweest aan een maatschappelijke organisatie die verder van de overheid had afgestaan en waarbinnen in democratische bestuursstructuren was voorzien. Ik denk dat mijn antwoord 'neen' zou zijn. Mijn argumentatie zou in hoofdlijnen gebaseerd zijn op (1) de relatieve zelfstandigheid van het uitvoeringsorgaan en op (2) de meer rechtstreekse toegang van de burger tot het orgaan dat voor besluiten verantwoordelijk is. En natuurlijk zou ik allereerst gezegd hebben dat het niet zo verstandig is een distribuerende taak toe te vertrouwen aan een organisatie die collecterende taken als corebusiness heeft en met een distribuerende functie weinig of geen ervaring heeft, terwijl er ervaren uitvoeringsorganisaties gereedstaan voor het distribueren van kinderopvangtoeslagen.

Lex, ik hoop dat je mijn brief wilt aanvaarden als een hartelijk dank je wel voor wat je in 'mijn' boek hebt geschreven. Misschien heb je voor verdere studie iets aan mijn kanttekeningen. Dank voor de plezierige contacten in de afgelopen elf jaar. Graag wens ik je mooie jaren toe als gepensioneerd wetenschapsbeoefenaar.

Alle goeds!

Bert de Jong

Vierhouten, 20 augustus 2021

Beste Maarten,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Veel publicaties over gelijkheid en ongelijkheid betreffen onderwerpen als verschillen in gezondheid en levensverwachting, rijkdom en armoede, inkomen en vermogen, geletterdheid, maatschappelijke afkomst, opleidingsniveau, digitale vaardigheid, huisvesting, en verschillen tussen mannen en vrouwen, tussen migranten en autochtonen et cetera. Veel onderzoek betreft de onderlinge relaties tussen die verschillen. Met 'Ongelijkheid in sociale zekerheid: de rol van werkgevers en vakbonden' heb je een interessante andere invalshoek gepresenteerd. Ik herken in je bijdrage een genuanceerde bevestiging van het pleidooi voor het belang van een adequaat evenwicht in de machtsverhoudingen tussen werkgevers en werknemers. Ik ben je er zeer dankbaar voor.

Ik wil er graag nog een kanttekening bij maken. Paragraaf 5 van je bijdrage opent met een belangrijke slotsom: 'Met de groeiende scheefheid van de machtsverhoudingen tussen werkgevers en werknemers in de afgelopen decennia groeit de ongelijkheid op de arbeidsmarkt en daarmee ook de ongelijkheid in de sociale zekerheid.' Daarom moet er meer aandacht zijn voor de rol van vakbonden en werkgevers en de verschuivende machtsverhoudingen tussen de twee, die tot grotere ongelijkheid leiden. In deze samenhang beveel je onder meer aan: het vergroten van de onderhandelingsmacht van werknemers. Hier heb je een belangrijk punt te pakken. Verbeteringen in de sociale zekerheid voor de zwakste groepen op

de arbeidsmarkt komen niet of slechts zeer moeizaam tot stand, pensioenvoorzieningen hierbij inbegrepen. De organisatiegraad onder zzp'ers, freelancers, flex- en deeltijdwerkers is zeer laag. De beloning voor hun arbeid is in het algemeen gesproken aan de lage tot zeer lage kant. Ik zou daarom beleidsmatig aanbevelen in hun belang bestaande collectiviteiten te versterken en de totstandkoming van nieuwe collectiviteiten te entameren en te bevorderen.

Op het gebied van de sociale verzekering en de arbeidsmarkt is de institutionele betrokkenheid van werkgevers en werknemers de laatste twintig jaar afgebroken door nieuwe wetgeving, van overheidswege dus. Dat heeft wat de sociale zekerheid betreft alles te maken met de verstatelijking ervan. Sociale zekerheid en sociale verzekering zijn ooit begonnen als particulier initiatief, met bijvoorbeeld werkloosheidskassen en 'ziekenbussen'. In de twintigste eeuw is de bemoeienis van de staat met de maatschappij voortdurend toegenomen. Bij de groei van de sociale zekerheid naar inhoud en uitvoering is uiteindelijk de parlementaire democratie in de sociale rechtsstaat leidend geworden. De ruimte voor democratisch potentieel in sociaal-maatschappelijke en sociaal-economische context is geleidelijk aan 'verdamp't dan wel bezet geraakt door de reikwijdte van aan de staat toegerekende taken en verantwoordelijkheden en de taakopvatting van de organen van de parlementaire democratie, het sociaalliberale vrijemarkt-verhaal ten spijt. De actuele impact en betekenis van de Wet op de bedrijfsorganisatie is, behoudens de Sociaal-Economische Raad, een voorbeeld van het eerste, het verdwijnen van werkgevers en werknemers uit de sociale verzekering is een voorbeeld van het tweede.

Dit brengt me bij een dilemma. De rol van de overheid in relatie tot werkgevers en werknemers en hun organisaties is meervoudig: die van wet- en regelgever én die van actor en partij in het systeem van arbeidsverhoudingen. John Thomas Dunlop definieerde in 1958 arbeidsverhoudingen als een maatschappelijk (sub) systeem dat bestaat uit drie groepen actoren, (1) werknemers en hun organisaties, (2) werkgevers/ondernemers en hun organisaties en (3) de overheid en overheidsinstellingen die zich met werk bezighouden, met onderlinge interactie en machtsrelaties, en dat procedures en regels inzake arbeid voortbrengt en een gezamenlijke ideologie creëert die het systeem samenbindt. Het ging Dunlop vooral om de relaties tussen organisaties als zodanig. Je kunt natuurlijk zeggen dat Dunlops definitie verouderd is of niet toereikend voor de actuele maatschappelijke werkelijkheid, maar ze is voor mij een goed hulpmiddel bij de uitleg van wat ik bedoel. Wanneer de ene actor de gevangene is van een andere werkt het niet. Het systeem werkt slechts wanneer de drie actoren van het systeem elkaar bewegingsruimte laten. De overheid als wet- en regelgever heeft de overheid als actor of als partij in het systeem van arbeidsverhoudingen in de laatste halve

eeuw steeds meer geabsorbeerd. Deze absorptie en het absolute overwicht van de parlementaire democratie die realiter maar weinig democratisch potentieel naast zich dult, hebben met betrekking tot arbeid en inkomen de andere actoren als het ware gevangengezet. De onderhandelingsmacht van werknemersorganisaties is daardoor geringer geworden, nog geringer dan die van werkgevers- en ondernemersorganisaties wier werkveld aanzienlijk meer beslaat dan werk en inkomen. Ik zou dan ook zeggen dat de onderhandelingsmacht van werknemersorganisaties vergroot moet worden door het gewicht van de collectiviteit in het rechtssysteem te verzwaren, door aan het lidmaatschap van een collectiviteit aantrekkelijke voordelen te (kunnen en mogen) verbinden en in het algemeen door een opstelling van de overheid die uitdrukkelijk ruimte laat voor autonomie van organisaties van werknemers en werkgevers. Slechts dan wordt het dilemma een paradox.

Om de reductie van ongelijkheid te bevorderen noem je nog vier andere belangrijke aandachtsgebieden. In gedachten verbond ik alle aandachtsgebieden die je noemt aan de in ons land algemeen onderschreven centrale doelstellingen van sociaal-economisch beleid. Het zou te ver voeren dat gedachte-experiment in deze dankbrief vast te leggen. Ik zag ook vanuit de probleemstelling van je bijdrage bijvoorbeeld positieve en negatieve relaties met de recordkrapte op de arbeidsmarkt – in de afgelopen vijftig jaar niet vertoond! – waarover het CPB deze week berichtte. (Te ver) voortgeschreden flexibilisering kan ook in deze krappe arbeidsmarkt niet door een of meer individuen tegemoet getreden en bijgesteld worden; een verbetering in de positie van zzp'ers, freelancers, flex- en deeltijdwerkers is alleen mogelijk wanneer deze zich in een collectiviteit verenigen. Een collectiviteit kan tegenover werkgevers en ondernemers – mogelijk eveneens verenigd – verbeteringen afdwingen. Ze is ook in staat afspraken naar de bijzondere omstandigheden in ondernemingen, bedrijfstakken en sectoren te nuanceren. De menselijke maat in een solidaire samenleving!

Je vindt het wellicht interessant te weten dat ik in mijn dankbrief met kanttekeningen bij de bijdrage van Kees Goudswaard, 'Betere pensioenen voor zzp'ers', de collectiviteit in de ontwikkeling van sociaal recht, ook voor zzp'ers, freelancers, flex- en deeltijdwerkers, primordiaal noemde; zij is de creatieve kracht, fundamenteel, van de eerste orde in de ontwikkeling van het sociaal recht.

In mijn opmerkingen in mijn dankbrief aan Lex Heerma van Voss heb ik onderstreept dat het schrappen van collectiviteiten van werkgevers en werknemers in de uitvoering van sociale verzekeringswetten een weeffout is van de wetgever. Jouw aanbeveling meer aandacht te hebben voor de rol van vakbonden en werkgevers en de verschuivende machtsbalans tussen deze twee, onderschrijf ik van

harte. Ik betrek die aanbeveling graag ook op de toekomst van de sociale zekerheid. Ik hoop dat in de toekomst de wetgever sociale zekerheid en sociale verzekering minder als zijn eigen, exclusieve domein zal beschouwen en meer ruimte laat voor organisaties van werknemers en werkgevers om te beantwoorden aan hun maatschappelijke ratio essendi, zo je wilt hun roeping. Je collega Paul de Beer schreef vorig jaar een voortreffelijk essay over de gevolgen van de coronacrisis voor het arbeidsmarktbeleid en de sociale zekerheid, 'Van crisisbeleid naar crisisbestendig beleid'. Hij concludeert dat de veronderstelling dat werkloosheid en uitkeringsafhankelijkheid primair het gevolg zijn van individuele tekortkomingen verworpen zou moeten worden in het beleid. Oorzaken van maatschappelijke problemen los je niet op met een grotere nadruk op individuele verantwoordelijkheid. Als een van de oplossingsrichtingen ziet hij de inzet van premie- en uitkeringsgelden vanuit de sociale zekerheid voor structurele arbeidsmarktmaatregelen en -voorzieningen op een 'supra-individueel' niveau. Dit betekent op het niveau van ondernemingen, bedrijfstakken en sectoren en zelfs op nationaal niveau. Die inzet en het doel ervan vergen noodzakelijkerwijs rechtstreekse betrokkenheid van de factor arbeid, dus van werknemers in georganiseerd verband. Voor de toekomstige ontwikkeling van de sociale zekerheid in een solidaire samenleving zijn krachtige, georganiseerde collectiviteiten essentieel! Langs deze lijnen ook zal ongelijkheid in de sociale zekerheid gereduceerd kunnen worden.

Jouw leeropdracht luidt Sociale Zekerheid en Arbeidsverhoudingen. Met je bijdrage in 'mijn' boek heb je een mooie verbijzondering uitgewerkt van de samenhang tussen de beide polen in je leeropdracht. Ik ben je er zeer erkentelijk voor. Je leeropdracht biedt volop gelegenheid de vijf aandachtsgebieden die je op bladzijde 195 opsomt (verder) uit te werken. Ik zou buitengewoon nieuwsgierig zijn naar deze uitwerking, al was het maar om het realiteitsgehalte van mijn gedachte-experiment aan jouw scherpe visie te kunnen toetsen.

Ik wens je graag alle goeds toe, in het bijzonder een goede gezondheid. Dank voor de goede contacten en voor alles wat je me in onderzoek en publicaties geboden hebt.

Met hartelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 27 juni 2021

Beste Pierre,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Er is een tweede aanleiding om je een brief te schrijven. Het College van Bestuur van de Vrije Universiteit heeft je per 1 juni 2021 benoemd tot voltijds gewoon hoogleraar Arbeidsmarkt en Sociale Zekerheid. Sinds 2011 was je al bijzonder hoogleraar aan de VU vanwege Instituut Gak, met dezelfde leeropdracht. Vanuit het curatorium bij deze bijzondere leerstoel en het bestuur van Instituut Gak is de verandering van bijzonder naar gewoon met passie bepleit. Met succes dus; daarom hartelijke gelukwensen voor jou met deze benoeming. Het pleidooi van curatorium en bestuur was gebaseerd op de kwaliteit en de omvang van je wetenschappelijk werk en van je academisch onderwijs.

En al ben ik dan intussen geen curatoriumvoorzitter meer noch bestuurslid, ik ben niet minder opgetogen over je benoeming tot gewoon hoogleraar Arbeidsmarkt en Sociale Zekerheid. Nogmaals proficiat dus!

Ik noemde zojuist de kwaliteit van je wetenschappelijk werk. Hierin zijn verschillende dimensies te onderkennen. In je aanpak staat het belang van objectiviteit van de kennis die als wetenschappelijke kennis wordt aangeduid, voorop. Op verschillende plaatsen en bij verschillende gelegenheden heb je je gevoel ingetoond voor dat belang. Ik denk bijvoorbeeld aan je ESB-blogs, zoals 'Sturen op beleidsonderzoek' van 8 december 2017. Integriteit in wetenschap en wetenschapsbeoefening is voor jou een reële zorg. In je bijdrage aan 'mijn' boek, *Werkt de*

WIA? Over de benutting van verdien capaciteit van arbeidsongeschikten, herken ik opnieuw dat je het belang van objectiviteit hoog aanslaat. Vraagstukken op het terrein van de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt lenen zich gemakkelijk voor een wat impressionistische aanpak en uitwerking, soms geleid door wat wenselijk ware, door wat er omgaat in 'de goegemeente', in 'de politiek', in de pers en andere media. Het gaat je om systematisch verkregen, geordende en controleerbare kennis. Uit de publicaties vanuit het project 'Leren re-integreren: beleidsanalyse van re-integratie' blijkt dat je (onuitgesproken) vooronderstellingen en common sense aan kritische beoordeling weet te onderwerpen. Een essentiële voorwaarde voor de betrouwbaarheid en objectiviteit van wetenschappelijke kennis is dat deze met een of meer betrouwbare en objectieve methoden is verworven. Ook de aanpak van een vraag moet ten minste systematisch, geordend en controleerbaar zijn opgebouwd om wetenschappelijk verantwoord te kunnen heten. Ook in dit opzicht is *Werkt de WIA? Over de benutting van verdien capaciteit van arbeidsongeschikten* een mooi resultaat van nauwkeurige analyse. In termen van wetenschapsbeoefening alleen al heb ik dus genoten van je bijdrage. Je confrontatie van feitelijke ontwikkelingen met aanvankelijke denkbeelden en theorieën met betrekking tot regelingen aangaande gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid is zeer overtuigend. Je aanpak brengt je tot genuanceerde conclusies, die de redactie van *De toekomst van de sociale zekerheid* in noot 2 op pagina 17 generaliserend heeft samengevat: 'Koning evalueert de alles bijeengenomen positieve impact van de ontwikkeling van de wettelijke regelingen inzake arbeidsongeschiktheid op de kans op werkbehoud'. Na nauwkeurige bestudering van je bijdrage vermoed ik dat je hierop wel wat nuances zou willen aanbrengen.

Een bijzonder aspect in jouw beoefening van de wetenschap is je vermogen om onderzoeksresultaten helder te presenteren en ook voor anderen dan je vakgenoten voor het voetlicht te brengen. Een mooi voorbeeld van dit laatste vind ik je artikel 'Vijf vragen en antwoorden over aanbesteding en contractering van re-integratie', van augustus 2019. Ook *Werkt de WIA? Over de benutting van verdien capaciteit van arbeidsongeschikten* getuigt weer van dat vermogen. Naar mijn mening is dat eveneens een kwaliteitsdimensie.

Resultaten van jouw onderzoek doen ertoe! Je blijft niet steken in analyse van het verleden en evenmin in reproductie van wat al bekend is. In object en methode voeg je aan de body of knowledge nieuwe wetenschappelijke kennis toe die voor de toekomst zowel theoretische als praktische betekenis heeft voor arbeidsmarkt en sociale zekerheid. Dat is een belangrijke kwaliteit van je werk.

Zowel in termen van wetenschapsbeoefening als vanuit vakinhoudelijk perspectief heb ik je bijdrage met grote interesse bestudeerd. Ik bleef even haken aan de

slotzin: 'Het is daarom noodzakelijk te blijven doordenken welke instrumenten voor deze tweede groep het pad naar de arbeidsmarkt kunnen effenen.' Je bedoelt de outsiders, werknemers met bestaande aandoeningen die geen kans hebben op een (vaste) baan. Dat 'doordenk-proces' is al gaande sedert 1967 en misschien al wel langer, te weten zolang gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid of gedeeltelijke invaliditeit arbeidsmarktposities negatief beïnvloedt. In 1967 bepaalde artikel 21, lid 2, sub a, dat dat bij het vaststellen van de mate van arbeidsongeschiktheid (waarop het uitkeringspercentage wordt gebaseerd), behalve de strikt medisch-arbeidskundig vastgestelde arbeidsongeschiktheid, ook de uit de handicap voortvloeiende verminderde kans op de arbeidsmarkt dient te worden betrokken. De uitleg en toepassing van deze bepaling heeft van de aanvang af veel debat opgeleverd. Van 'een duwtje in de rug' door een bescheiden verhoging van het arbeidsongeschiktheidspercentage tot het uitgangspunt dat vrijwel elke arbeidsbeperking tot volledige arbeidsongeschiktheid leidt door toepassing van de artikel 21, lid 2, sub a. Bij de stelselherziening van 1987 werd het geschrapt. Het vraagstuk hoe mensen met een zekere arbeidsbeperking aan het werk te houden of aan een arbeidsplaats te helpen, was met dat schrappen helaas niet opgelost. Strengere en nauwkeurigere arbeidsongeschiktheidskeuringen, verzwaaring van uitkeringsvoorwaarden, de 100.000-banenafpraak voor mensen met een arbeidsbeperking, de Wet Werkherhaving Gedeeltelijk Arbeidsgeschikten en andere maatregelen uit de periode na 1987 hebben dat vraagstuk niet voldoende kunnen oplossen. Je bijdrage aan 'mijn' boek eindigt met de oproep te blijven denken over instrumenten die voor mensen met een arbeidsbeperking het pad naar de arbeidsmarkt kunnen effenen, alle stimuli en uitdagingen, prikkels en sancties in wetten, maatregelen en plannen ten spijt.

Misschien ligt er een oplossing in de ondertitel van het boek: de menselijke maat in een solidaire samenleving. Ik herinner me uit de eerste jaren van de WAO en de eerste jaren van mijn loopbaan in de sociale verzekering, zo'n halve eeuw geleden, dat we bij de Bedrijfsvereniging voor Detailhandel, Ambachten en Huisvrouwen een zogenaamde 'Hoe-gaat-het-met-u-opdracht' hadden voor de buitendienst. Een medewerker ging dan met een lijstje geheel open vragen naar iemand toe die van de bedrijfsvereniging een WAO-uitkering ontving: Hoe gaat het met u? Menselijke belangstelling vanuit het uitvoeringsorgaan, een gesprek tussen mensen van vlees en bloed! Een buitendienstmedewerker die veel werkgevers in zijn regio kende, ook hun personeelsbehoefte en hun mogelijkheden om zo nodig arbeidsplaatsen aan te passen aan arbeidsbeperkingen van een concrete persoon. Het was misschien niet groots en meeslepend, maar die opdracht leverde dikwijls een rapport op waarin gemeld werd dat 'betrokkene inmiddels weer werk gevonden heeft'. De buitendienstmedewerker mocht er trouwens

enige tijd voor nemen alvorens over de uitvoering van de opdracht te rapporteren. Ik zal mijn ervaring van toen wel idealiseren, maar ze kan wellicht toch een model opleveren voor een instrument waar jij op doelt. Een mens met een arbeidsbeperking (en een uitkering) vindt nu eenmaal niet als vanzelf haar of zijn weg naar de reguliere arbeidsmarkt; iemand letterlijk bij de hand nemen...

Pierre, ik rond af. Je bijdrage aan het afscheidsboek is een prachtig cadeau. Ik hoop dat je deze brief aanvaardt als mijn dank én als gelukwens bij je benoeming tot gewoon hoogleraar Arbeidsmarkt en Sociale Zekerheid. Dank ook nogmaals voor de goede wensen die je me op 2 maart stuurde met zo'n heel bijzondere kaart.

Alle goeds!

Bert de Jong

Vierhouten, 20 augustus 2021

Beste Hans, An en Jorik,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Nakoming van die belofte vraagt tijd, we zijn inmiddels een half jaar verder. Jullie schreven het elfde hoofdstuk van het boek; ik vorder gestaag! Hoofdstuk 11, 'De toekomst van de Europese Sociale Pijler van sociale rechten: meerwaarde of dode letter?' Jullie schreven een mooie bijdrage in 'mijn' boek over een actueel onderwerp met een interessante vraag. Heeft de proclamatie uit 2017 van de Europese Pijler van sociale rechten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie meerwaarde of is zij een dode letter? Ik wil jullie hartelijk bedanken voor hetgeen jullie ter overdenking hebben aangereikt. Van enkele van mijn overdenkingen maak ik jullie graag deelgenoot om aldus ook mijn waardering voor jullie werk tot uitdrukking te brengen.

In 1972 schreef ik in de afscheidsbundel voor mijn promotor, J.J.M. van der Ven, het artikel 'Europees cao-recht: behoud en verandering', waarin het vooral ging om collectieve onderhandelingen en cao's in een internationale of supranationale context. Het knoopte aan bij het toen voorliggende voorstel voor een EG-verordening betreffende het Statuut voor Europese naamloze vennootschappen, waarin titel V gewijd was aan de vertegenwoordiging van de werknemers in de Societas Europaea. De laatste artikelen van titel V regelden de Europese cao. Bij wijze van afsluitende opmerking schreef ik dat de Europese cao in een stagnerende ontwikkeling van de Europese Gemeenschap kon werken als

een krachtige stimulans om de communautaire koers vanuit zijn oorsprong vast te houden en ook een impuls kon zijn om de Gemeenschap overeenkomstig haar doelstellingen verder te ontwikkelen. Collectieve onderhandelingen en cao's op Europees niveau zouden immers eisen stellen aan recht en politiek in Europa én in de afzonderlijke lidstaten. Ik verdedigde ook de visie dat vanuit het EEG-Verdrag coördinatie en harmonisatie van publieke sociale regelgeving en publieke sociale lasten onontkoombaar waren om tot marktintegratie te geraken in één goed werkende, gemeenschappelijke interne markt. Deze visie stond tegenover een veel terughoudender benadering, waarin voor coördinatie en harmonisatie van sociale politiek en sociale wet- en regelgeving nauwelijks ruimte was, tenzij en voor zover daarin voorzien was in het Verdrag (zoals in 1957 voor de gelijke beloning voor mannen en vrouwen). In deze benadering stond voorop dat het in het Europese integratieproces aan de lidstaten zelf is overgelaten consequenties te trekken uit de gevolgen van dispariteiten in hun sociale beleid en regelgeving voor de concurrentiepositie van hun bedrijfsleven.

Met de invoering van de euro en de vorming van de monetaire unie groeide de noodzaak van sociale harmonisatie en ingrijpende coördinatie op sociaal gebied. Onderlinge beleidsafstemming en de open methode van coördinatie waren in het licht van de Europese integratie te vrijblijvend en niet meer toereikend. In de lidstaten bleef men in overwegende mate gehecht aan het behoud van eigen bevoegdheden op sociaal terrein; deze werden niet op Europees niveau gebracht. Paul Schoukens schetst in zijn bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* een goed beeld van Europese coördinatie en harmonisatie in de voorbije zestig jaar. Hij onderstreept dat de Europese Pijler een belangrijke kentering betekende: tot dan toe werd sociale zekerheid op Europees niveau vooral als kostenpost gezien en vanuit financieel-economische en budgettaire kaders beoordeeld. Met de Europese Pijler is daar met de bepalingen op het vlak van de sociale zekerheid uitdrukkelijk een tegenwicht aan toegevoegd. Paul Schoukens tekent nog wel aan dat het anno 2021 nog te vroeg is om de gevolgen van de Europese Pijler voor het Europese beleidskader in te schatten. Daarbij meldt hij de eerste stappen in de verdere uitwerking van de sociale rechten in de Europese Pijler, zoals jullie dat ook hebben gedaan, ook in jullie conclusie. Met hem ben ik van mening dat de wending die de Europese Pijler van sociale rechten teweegbrengt in de Europese benadering van de sociale zekerheid een belangrijke meerwaarde oplevert. Zelfs de ruime visie op coördinatie en harmonisatie die ik in 1972 onderschreef, is definitief gepasseerd.

De EEG van 1958 heeft zich ontwikkeld tot een Europese Unie. Het aantal lidstaten is gegroeid van 6 naar 27. Vanuit de aanvankelijke economische samenwerking in een economische unie is een politieke unie tot stand gekomen.

De doelstellingen van de EU zijn verbreed naar een aanzienlijk breder terrein dan alleen die van economische samenwerking en economische integratie. De EU-waarden worden gedeeld door lidstaten in een maatschappij waarin inclusie, tolerantie, rechtvaardigheid, solidariteit en non-discriminatie centraal staan en waarin fundamentele waarden gedeeld worden. Deze waarden kan men als volgt samenvatten: menselijke waardigheid, vrijheid, democratie, gelijkheid, rechtsstaat en mensenrechten. Deze doelstellingen en waarden vormen de basis van de EU en zijn vastgelegd in de Verdragen van Maastricht en Lissabon en het Handvest van de grondrechten. In 2017 is de Europese Pijler hieraan toegevoegd met twintig sociaalrechtelijke beginselen. Jullie bijdrage geeft met betrekking tot twee van de twintig beginselen uit de Europese Pijler een schets van wat eigenlijk ook zonder de Europese Pijler tot het geldend recht gerekend moet worden. Jullie wijzen op de invloed ervan op de wetgeving en het beleid van de lidstaten en de reikwijdte van die twee beginselen in verhouding tot het geldende recht. Het belangrijkste element van de meerwaarde is in jullie ogen het *soft law*-karakter van de Europese Pijler. Misschien kan concrete uitwerking van de Europese Pijler van sociale rechten stimuleren tot coördinatie en harmonisatie van sociale zekerheidsregelingen.

Op het gebied van sociaal beleid, werkgelegenheidsbeleid en beroepsopleiding zijn sedert 1990 onderlinge beleidsafstemming van de lidstaten en de open coördinatiemethode tot ontwikkeling gekomen. Deze leiden in hoofdzaak tot *soft law* van een zwakke soort. De rol van Europese machtscentra was bescheiden, meer administratief van aard, zonder reële bevoegdheden met betrekking tot het sociaal beleid voor de EU-organen. Tegen deze achtergrond is de Europese Pijler zeker een stap vooruit. Het staat onomstotelijk vast dat de Pijler de fundamenten van de Europese Unie versterkt, in het belang ook van haar burgers. De rol van de EU-organen en -organisaties is met de Pijler geprofileerd en is niet meer onmiddellijk en vrijwel uitsluitend gerelateerd aan de werking van de gemeenschappelijke markt. De Pijler zet piketpaaltjes uit voor de sociale beleidsontwikkeling. De Europese Commissie kan de lidstaten erop aanspreken en kan er door de lidstaten op aangesproken worden. Niet alleen als maatstaf, maar ook in termen van ambitie. Voor het sociaal beleid heeft de rol van de Commissie met de Pijler onmiskenbaar een actiever profiel gekregen.

Al behoort de Europese Pijler van sociale rechten tot de categorie *soft law*, hij is in die categorie wel van een sterke soort. Ik zou hem zien in direct verband met het Handvest van de grondrechten en in de context van de Europese Verdragen en overige Europese regelgeving als geheel plaatsen. Voor een consistente uitleg hiervan en in een consequente toepassing van *hard law*-regels kan de Europese Pijler van sociale rechten een belangrijke rol spelen, niet alleen in de wetgeving en

de beleidsontwikkeling, maar zeker ook in de rechtspraak. De rechter zal bij een dynamische, toekomstgerichte uitleg van *hard law* betekenis toekennen aan de Europese Pijler. Dat geldt voor de nationale en zeker ook voor de Europese rechter. Niet alleen door de inhoud maar ook door zijn herkomst, te weten een proclamatie van het Europees Parlement, de Europese Raad en de Europese Commissie, komt aan de Europese Pijler een groot gewicht toe. Beleidsafstemming en coördinatie voltrekken zich meestal buiten het directe gezichtsveld van de organen van de (Europese) wetgever. Dat geldt dikwijls ook voor daaruit voortkomende *soft law*. Het gaat bij de Pijler daarentegen om een proclamatie van Parlement, Raad en Commissie, de toporganen van de Europese Unie, voorafgegaan door consultatie van de lidstaten.

Ik rond af, genoeg aantekeningen in de marge! In 1972 citeerde ik als motto bij mijn artikel 'Europees cao-recht: behoud en verandering' een tekst van de Romeinse rechtsgeleerde uit het begin van onze jaartelling Publius Juventius Celsus: 'Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem' (Dig. I.3.17). Het citaat had zo boven jullie bijdrage kunnen staan. En er zou aan toegevoegd kunnen worden: 'Incivile est, nisi tota lege perspecta, una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere' (Dig. I.3.24). Hartelijk dank voor jullie bijdrage. Ik hoop dat in jullie werk de Europese Pijler van sociale rechten in het bijzonder in relatie tot het Nederlandse pensioenwetgeving en het Nederlandse pensioenbeleid nog dikwijls aandacht krijgt en vooral ook de wederzijdse beïnvloeding van de Nederlandse en de Europese rechtsontwikkeling. Ik wens jullie alle goeds toe en heel veel succes in jullie wetenschappelijke werk.

Met vriendelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 20 september 2021

Beste Theo,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Nakoming van die belofte vraagt tijd, we zijn inmiddels meer dan een half jaar verder. Jij schreef het twaalfde hoofdstuk van het boek. Ik vorder gestaag! Alleen de titel al, 'Pensioenzekerheid', roept voor economen en juristen associaties op met bestaanszekerheid, inkomenszekerheid, baan zekerheid, sociale zekerheid, rechtszekerheid; zekerheidsnoties, die alle op enigerlei wijze relevant zijn voor of verbonden zijn met pensioenzekerheid. Soms overlappen ze elkaar ten dele. Zekerheid is meestal aan een object gebonden, heeft een adjectief nodig, is met mensen verbonden. Zekerheid als zodanig is niet geheel los van iets of iemand verkrijgbaar. Aan de hand van pensioenzekerheid en de andere opgesomde zekerheidsnoties zou de wijsbegeerte van de sociale zekerheid ontwikkeld kunnen worden en zouden grote delen van de sociale wijsbegeerte kunnen worden behandeld.

Mensen zoeken in allerlei contexten zekerheid; ze zijn daarbij meestal op elkaar aangewezen, ze moeten elkaar zekerheid bieden. Dat geldt onmiskenbaar met betrekking tot het ouderdomspensioen, het invaliditeitspensioen en het nabestaandenpensioen. Dan gaat het om de objectieve kans dat op een welbepaald toekomstig tijdstip of bij het in de toekomst intreden van welbepaalde omstandigheden over een zekere duur een periodieke uitkering beschikbaar is. Dikwijls gaat het dan niet alleen om zekerheid aangaande het nominale bedrag van de

uitkering, maar ook om zekerheid van gelijkblijvende koopkracht op lange termijn. Slechts indien de voor een uitkering benodigde middelen in het verband van een groep deelnemers in voldoende mate zijn verzameld, kunnen de toegezegde uitkeringen inderdaad volgen. Mensen zijn in dit opzicht op elkaar aangewezen. Met een individuele spaarpot of een eigen beleggingsportefeuille valt die zekerheid normaliter niet of nauwelijks te bereiken, zeker niet voor 'de gewone vrouw' en 'de gewone man'. Of een pensioenvoorziening nu is geregeld in de vorm van een (levens)verzekering of via een bedrijfs- of ondernemingspensioenfonds, zij bestaat steeds bij de gratie van een zekere collectiviteit. Pensioenzekerheid zou idealiter begrepen kunnen worden als de zekerheid dat thans en bij voortduring objectief, gewaarborgd en vrijwel gegarandeerd vaststaat wat de hoogte en de duur van een pensioenuitkering straks zullen zijn bij het ingaan van het pensioen en gedurende de volledige looptijd ervan. Terecht onderstreep je dat zo'n bijna absolute garantie, zo'n waarborg eigenlijk niet te geven valt. Het gaat steeds om een relatieve zekerheid, bepaald als zij wordt door een evenwicht tussen componenten als kosten, ambitie en risico binnen budgetrestricties. Pensioenzekerheid is in termen van honderdprocentwaarborg of volstrekte garantie een onbereikbaar ideaal!

Die relatief objectieve zekerheid is iets anders dan de subjectieve waardering van de individuele toekomstige levensloop en levensomstandigheden; die kunnen nogal van elkaar verschillen. Het toekomstbeeld dat een individuele mens van zichzelf heeft, zal vrijwel nooit overeenkomen met het statistische beeld van het mensenleven of het 'standaardmensenleven'. Persoonlijke voorkeuren verschillen van mens tot mens. Naar mijn mening wordt pensioenzekerheid voor een deelnemer ook hierdoor bepaald. Dat zou ik dan de subjectieve pensioenzekerheid willen noemen. Overigens, het kan zo zijn dat mensen subjectief zekerheid ervaren, 'zich zeker voelen', terwijl daar objectief geen reden voor is. Dit is bijvoorbeeld bij veel mensen het geval met betrekking tot het nabestaandenpensioen. Veel mensen denken dat hun overlijdensrisico goed gedekt is met een inkomensvoorziening voor nabestaanden, terwijl dat realiter niet zo is. Dit heb je in je bijdrage scherp uitgelegd.

In je bijdrage begrijp je pensioenzekerheid op een abstract niveau als een financiële zekerheid; je relateert haar vooral in een financieel kader. Maar er zijn natuurlijk ook tal van risico's die in hun oorsprong niet financieel van aard zijn. Denk bijvoorbeeld aan deskundigheid op het gebied van vermogensbeheer en actuariaat, aan bestuurlijk beleid met betrekking tot pensioentoezeggingen, wijzigingen in wet- en regelgeving van overheidswege. Ik denk ook aan ontwikkelingen in maatschappelijke opvattingen die het pensioendenken en de pensioenzekerheid beïnvloeden.

In het spanningsveld tussen gegeven objectieve en gewenste subjectieve pensioenzekerheid kunnen allerlei vormen van maatwerk in de pensioenregeling soelaas bieden. ‘Meer menselijke maat’ in de pensioenregeling? Of dit per definitie het geval is, betwijfel ik. Pensioenzekerheid valt eigenlijk slechts te bereiken in het verband van een zekere collectiviteit. Collectiviteit en een zekere mate van solidariteit binnen de collectiviteit zijn elementaire fundamenten voor pensioenzekerheid; grondslagen dus van de pensioenzekerheid. Discussies over pensioen en de toekomst van het pensioenstelsel lijken die elementaire fundamenten soms direct of indirect te bedreigen. Ik heb hierbij in de eerste plaats de hang naar individualisering en flexibilisering van pensioenen op het oog. Dikwijls wordt daarbij de stelling betrokken als zou pensioen een individuele spaarpot zijn, waarover de rechthebbende vrijelijk kan of moet kunnen beschikken. Naarmate deze opvatting verder tot gelding gebracht wordt, komt de solidariteit in de collectiviteit onder druk te staan. Ik zou dan ook denken dat solidariteit en collectiviteit als pijlers van het pensioenstelsel in de toekomst uitdrukkelijker geprofileerd moeten worden, vooral in de informatievoorziening aangaande pensioenen en de communicatie. Daar hebben pensioenpremiebetalers – werknemers en werkgevers – en gepensioneerden, uitvoeringsorganen en verzekeraars van pensioenarrangementen baat bij tot behoud en versterking van pensioenzekerheid. Ver doorgevoerde keuzevrijheid en individualisering tasten de collectiviteit en solidariteit van een pensioenarrangement aan en daardoor ook de pensioenzekerheid. Dat is beslist het geval wanneer de inleg van de middelen (pensioenpremie) naar individuele voorkeuren of omstandigheden gaat differentiëren.

Ik onderstreepte in je bijdrage de stelling dat individuele deelnemers in een pensioenregeling hun voorkeuren en omstandigheden beter kennen dan een pensioenfonds ooit in kaart kan brengen. Deze stelling verliest veel van haar relevantie wanneer met betrekking tot de keuzemogelijkheden in een pensioenregeling concrete beslissingen van een deelnemer worden verwacht. Je wijst daar terecht op, in relatie ook tot de communicatie met deelnemers. Met een ver doorgevoerde keuzevrijheid en individualisering lijkt de menselijke maat gediend, maar kan de solidariteit aangetast worden, uiteindelijk ten detrimente van de pensioenzekerheid. Ik zou er voorstander van zijn dat, alvorens keuzemogelijkheden in een pensioenregeling worden ingebracht, moet vaststaan dat deelnemers in een aanzienlijk aantal opzichten een dienst bewezen wordt met meer keuzemogelijkheden, waarbij voor- en nadelen ook voor alle deelnemers adequaat verhelderd zijn. De menselijke maat en de solidariteit zijn niet gediend met meer keuzevrijheid wanneer deze niet in een behoefte van betekenis voorziet. Ver doorgevoerde individualisering in een pensioenregeling leidt er ook toe dat elementen van inkomensherverdeling in een pensioenregeling onder de druk daarvan bezwijken. Ik bedoel dan bijvoorbeeld een zekere mate van ‘subsidiëring’

van kwetsbare groepen in een collectiviteit. Casper van Ewijk onderstreepte in zijn bijdrage aan De toekomst van de sociale zekerheid het vitale belang van duurzame inzetbaarheid van werkenden en de mogelijkheden om deze te bevorderen voor een evenwichtige ontwikkeling van ons pensioenstelsel. Daarmee rechtvaardigt hij ook de inzet van pensioenpremiegeld ten einde die duurzame inzetbaarheid te verbeteren. Deze inzet en Inkomensherverdeling zijn moeilijk verenigbaar met een pensioen als persoonlijke en individuele spaarpot. Ze dragen echter wel bij aan pensioenzekerheid voor kwetsbare leden van een collectiviteit, dus niet zozeer voor het individu maar voor de deelnemers als groep; draagvlak versterkende, met pensioenpremiegeld gefinancierde voorzieningen komen uiteindelijk ook ten goede aan de pensioenzekerheid van de collectiviteit als geheel. De menselijke maat en de solidariteit dienen elkaar te versterken! Doorgeslagen individualisering leidt tot het tegendeel.

Maatschappelijke opvattingen en juridische beoordelingen verschuiven de afwegingen ten aanzien van de verplichtstelling van bedrijfs- en beroeps pensioenfondsen zoals die in het Nederlandse pensioenrecht zijn vastgelegd. De aanvaardbaarheid ervan is niet meer vanzelfsprekend. In het debat erover ligt een bedreiging besloten. Afschaffing zou immers een van de grondslagen van de pensioenzekerheid die in een solidaire collectiviteit gelegen is, in aanzienlijke mate negatief beïnvloeden. Ik vind het daarbij wel opvallend dat voorstanders van afschaffing van die verplichtstelling zich meestal niet laten leiden door een ideaalbeeld van betere pensioenarrangementen. Zowel met betrekking tot dit punt alsook met betrekking tot keuzevrijheid en individualisering in pensioenregelingen worden mijns inziens te veel individuele rechten gepretendeerd en is er te weinig aandacht voor collectieve plichten en het belang van de collectiviteit. Echter, ook deze maken deel uit van de menselijke maat.

De menselijke maat in pensioenregelingen en de uitvoering ervan is gediend met meer aandacht en actie op het punt van adequate communicatie, niet alleen betreffende individuele rechten en verwachtingen aangaande het ouderdoms-, het nabestaanden- en het arbeidsongeschiktheidspensioen. Ook het karakter van een regeling en de grondslagen ervan behoeven zowel goed onderhoud als adequate informatie aan het adres van pensioenpremiebetalers – werknemers en werkgevers – en gepensioneerden en hun organisaties. Ik noem uitdrukkelijk de drie pensioensoorten, omdat ook aangaande het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen deelnemers hun pensioenzekerheid dikwijls hoger aanslaan dan gerechtvaardigd is. Veel mensen zien tekorten in het nabestaandenpensioen op een moment dat zij dat tekort niet meer kunnen opvullen. Hetzelfde geldt met betrekking tot het arbeidsongeschiktheidspensioen. Meer en adequatere voorlichting zou een waardevolle stap zijn om het tekort concreet te bepalen.

En wanneer deelnemers (en ook premiebetalers) gebruikmaken van in de pensioenregeling voorziene keuzemogelijkheden, is het niet alleen van belang dat er goede, algemene informatie geraadpleegd kan worden en ook wordt, maar dient de uitvoerder van de pensioenregeling aan degenen die voor een keuze staan concrete, gepersonaliseerde informatie over alle ins en outs van een keuze te verschaffen.

Je ziet, Theo, jouw gedegen en informatieve bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* heeft me aan het denken gezet! Van mijn denkbeelden heb ik je met deze brief deelgenoot gemaakt. Ik hoop dat je dat wilt zien als een blijk van grote waardering voor je bijdrage. Misschien vormen ze voor jou een stimulans in het denkwerk voor je onderzoeksplannen. En natuurlijk betreft mijn dank aan jou ook de contacten en de samenwerking in een lange reeks van jaren in het verband van Instituut Gak en in relatie tot Netspar. Ik wens je in je wetenschappelijke werk veel succes toe.

Alle goeds voor jou,
Vriendelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 25 september 2021

Beste Shirley, beste Emma,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Nakoming van die belofte vraagt tijd, we zijn inmiddels zeven maanden verder. Jullie schreven het dertiende hoofdstuk van het boek; ik vorder gestaag! 'Het democratisch gebrek in de sociale zekerheid' heb ik met bijzondere nieuwsgierigheid en grote belangstelling gelezen en bestudeerd. Toen ik de titel van jullie bijdrage las, dacht ik dat jullie een onderwerp uit het staatsrecht of de algemene staatsleer als onderzoeksobject hadden gekozen. Dat zou in het verband van het lectoraat Arbeid en Gezondheid en het bijzonder lectoraat Arbeidsdeskundigheid toch niet zo voor de hand liggen. Maar met de probleemstelling van jullie bijdrage kwam ik op het goede spoor. Solidaire en democratische dimensies van sociale en economische processen gaan me ter harte. In mijn reactie op andere hoofdstukken heb ik dat ook geschreven, zoals in mijn brieven aan de redactie van het boek, aan Kees Goudswaard en Lex Heerma van Voss. Bij wat ik samenvatte met 'vermaatschappelijking van de uitvoering van de sociale zekerheid' wil ik natuurlijk niet blijven hangen in het traditionele beeld van de sociale zekerheid als 'passief vangnet' waarin de burger geen actieve rol speelt, tenzij hij of zij deelneemt aan een vertegenwoordigingsorgaan.

Ik had echter een democratisch gebrek niet gezien vanuit de dimensie van het niveau van de individuele rechtstreeks betrokkene. Ik keek eerst en vooral naar wat in jullie bijdrage is aangeduid met onderscheidenlijk landelijk, sector- en

organisatieniveau. Jullie zouden kunnen zeggen: 'Je ziet net als policymakers het individuele niveau over het hoofd zodra je het over democratische dimensies hebt!' Een democratisch gebrek ontstaat wanneer ogenschijnlijk democratische organisaties of instellingen in feite tekortschieten bij de vervulling van wat ze verondersteld worden te doen voor (het respecteren van) de beginselen van de democratie, aldus een gebruikelijke definitie van democratisch tekort. Wordt democratische ordening meestal gezien in een staatsrechtelijke of organisatorische context, als representatieve democratie, jullie verruimen het democratiebegrip met participatieve democratie en betrekken hierin uitdrukkelijk de individuele burger als zelfstandig en vrij mens. En van hieruit onderkennen jullie een democratisch gebrek in de sociale zekerheid. Ik moest denken aan het artikel van Anja Eleveld in *Socialisme en Democratie* van vorig jaar, 'Waar is de menselijke maat in de Participatiewet?' In haar artikel knoopt ze aan bij de werkstage als een van de middelen die gemeenten kunnen inzetten om werklozen te laten re-integreren op de arbeidsmarkt. Bij de uitvoering van werkstages wordt echter nauwelijks maatwerk geleverd. Alle regie bij de werkzoekende zelf is weggenomen en deelname wordt afgedwongen door te dreigen met hoge sancties, aldus Anja Eleveld. Jullie willen met een meer toekomstbestendig democratisch sociale-zekerheidsstelsel in het vooruitzicht de zelfstandige en zelfredzame burger meer ruimte bieden voor invloed op zijn of haar sociale zekerheid. Zelfredzaamheid als een kenmerk van een participatiesamenleving verdraagt zich niet met een overheidslichaam of een uitvoeringsorgaan dat de burger 'in het gelid' zet en met sancties bedreigt. Niet elk individu is echter een economisch zelfredzame burger. Pierre Koning schreef in een ESB-blog eerder dit jaar: 'Maar het eerlijke verhaal is ook dat de Participatiewet ten onrechte gebouwd is op de vooronderstelling dat iedereen in de bijstand zijn of haar weg naar de reguliere arbeidsmarkt zal vinden.' Om het democratisch gebrek in de sociale zekerheid te helen zijn dus betrouwbare, responsieve overheidsinstellingen en uitvoeringsorganen nodig en economisch zelfredzame burgers; waar het burgers aan economische zelfredzaamheid en vrije zelfstandigheid ontbreekt stellen sociaal werkers zich ondersteunend en voor persoonlijke coaching naast hen op. Vermaatschappelijking en democratisering van de thans mijns inziens zeer verstatelijkte sociale zekerheid krijgen aldus gestalte vanuit de individuele mens. Het is vrij zeker dat uitwerking en invoering van zo'n visie op de vormgeving van het socialezekerheidsstelsel en de uitvoeringsorganisatie ervan om heel veel denkwerk en organisatietalent vragen en vooral ook om overredingskracht. Die visie is immers gestoeld op een positief en optimistisch mensbeeld en op wederzijds vertrouwen tussen uitvoeringsorganen en overheidsinstellingen enerzijds en de burger anderzijds. Is in deze relatie het wantrouwen dominant en is het mensbeeld negatief en pessimistisch gestemd, dan zal die visie vrijwel zeker geen ingang vinden in de politiek en de samenleving. Ik zou daarom in aansluiting op jullie bijdrage aan het boek willen pleiten voor de

opzet van functioneel en/of territoriaal te bepalen experimenten. Bijvoorbeeld voor de Werkloosheidswet, naar werklozen in een provincie. Daarmee zou in de praktijk aangetoond kunnen worden dat jullie niet een romantische droom of luchtfietserij aan de orde hebben gesteld. Het gaat met betrekking tot de arbeidsmarkt materieel gezien vooral om begeleiding en ondersteuning van de individuele werkzoekende op weg naar nieuw werk, niet vanuit macht en sanctiedreiging, maar vanuit gezag en commitment. Professionele hulp op die weg is goed, zeker ook voor de informatievoorziening; een toegewijde sociaal werker of een ervaren mentor is daarbij zeer behulpzaam met bijstand en advies, met steun en support. Regie en verantwoordelijkheid over de stappen op de weg naar nieuw werk blijven bij de werkzoekende en zijn of haar sociaal werker of mentor. Eigenlijk gaat het bij het helen van het democratisch gebrek over alledaagse democratie van zelfstandige burgers die gezien en gehoord worden, inzien en luisteren, die vertrouwd worden en vertrouwen schenken, die 'wat goed voor hen is' niet alleen aan professionals hoeven over te laten. In de ontwikkeling van de solidaire, sociale en democratische rechtsstaat ligt in die heling van het democratisch gebrek een geweldig democratisch potentieel. Jullie hebben een belangrijk element aange-reikt voor een toekomstig stelsel van sociale zekerheid, waarin de menselijke waardigheid en fundamentele rechten volop tot gelding komen. Bij de operationalisering ervan zal het verband met de vorming van sociaal beleid in de Nederlandse gedecentraliseerde eenheidsstaat en met de verschijningsvormen van vermaatschappelijking van de sociale zekerheid op landelijk, sector- en organisatieniveau herordend moeten worden; ook de rechtsbescherming en -handhaving komen in een ander licht te staan. In een multidisciplinaire bestudering hiervan kunnen jullie ongetwijfeld een aandeel leveren. Een experiment zal om werkbare, praktische oplossingen vragen.

Ik rond mijn reactie af. Jullie zullen wel begrepen hebben dat ik jullie gedachtegang onderschrijf. Zij is een belangrijke aanvulling op mijn visie op vermaatschappelijking van de verstatelijkte sociale zekerheid. Ik hoop dat jullie mijn reactie willen aanvaarden als dank voor jullie bijdrage aan 'mijn' boek. Ik hoop dat jullie erin slagen het lectoraat Arbeidsdeskundigheid verder te ontwikkelen in termen van onderwijs én onderzoek. En ik reken erop dat jullie je denkbeelden weten uit te werken op het werkveld Arbeidsdeskundigheid, naar beroepen en functies als die van arbeidskundigen en maatschappelijk werkers. Ik wens jullie alle goeds.

Hartelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 30 augustus 2021

Beste Paul,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Nakoming van die belofte vraagt tijd, we zijn inmiddels een half jaar verder. Jij schreef het veertiende hoofdstuk van het boek; ik vorder gestaag! 'Bert de Jong staat bekend als een persoon die moeilijke vragen niet uit de weg gaat', schrijf je in de inleiding van je fraaie bijdrage 'Naar een socialer Europa? Naar een geharmoniseerde financiering van de sociale zekerheid in de Europese Unie?' Die kwalificatie riep – gesteld dat zij juist is – de vraag op waarom ik dan niet meer gepubliceerd heb over coördinatie en harmonisatie van de sociale zekerheid op Europees niveau. Dat hier moeilijke en zeer gecompliceerde vraagstukken liggen, is zonneklaar. Niettemin kwamen ze bij de opzet en ontwikkeling van het Nederlandse socialezekerheidsstelsel niet of nauwelijks aan de orde. Jouw bijdrage geeft een goed en overzichtelijk beeld van de grote afstand van wetgeving en beleid op Europees niveau aangaande sociale zekerheid enerzijds en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in de lidstaten van de EEG, later de EG en nu de EU anderzijds. Ik schreef er voor het laatst over in een uitgebreide bespreking van 'The Social Face of the Euro' van dr. Dirk van der Werf, in *Sociaal Maandblad Arbeid* 2003, p. 186-187. Omdat ik me in mijn loopbaan in de praktijk en in de wetenschap vooral heb toegelegd op de Nederlandse sociale zekerheid, stuitte ik niet op moeilijke vragen op het vlak van coördinatie en harmonisatie – afgezien van de twee achtereenvolgende verordeningen betreffende de coördinatie van socialezekerheidsstelsels –, dus hoefde ik ze ook niet uit de weg

te gaan! Jouw mooie schets van de ontwikkeling van coördinatie en harmonisatie van de sociale zekerheid in de evolutie van de EU vormt daarvoor een zeer adequate verklaring.

Uitdagend vind ik de richting die je in je bijdrage kiest voor de toekomstige ontwikkeling van coördinatie en harmonisatie: niet de kant van rechten en aanspraken in stelsels van sociale zekerheid en de coördinatie en harmonisatie hiervan, maar de financiering ervan, hoewel je onderstreept dat de Europese Pijler van sociale rechten een belangrijke kentering betekende: tot dan toe was sociale zekerheid op Europees niveau vooral in een financieel-economische en budgettaire context geplaatst; met de Europese Pijler werd daar uitdrukkelijk een tegenwicht aan toegevoegd met de bepalingen op het vlak van de sociale zekerheid, die de kaders hebben verbreed en vooral ook rechten en aanspraken van de burgers van de EU omvatten. Jouw bijdrage brengt met de keuze voor de financiering oude en nieuwe kaders bijeen in één fundamentele kwestie voor zowel de financiering van als de prestaties uit hoofde van de socialezekerheidsstelsels.

Ik wil nog een paar opmerkingen maken bij je denkbeelden aangaande je idee van de financierings-vork of bandbreedte waarbinnen de financiering van nationale stelsels zich dient te situeren. Door de introductie van zo'n bandbreedte zou een betere harmonisatie van de sociale zekerheid bereikt worden, omdat de financiering in principe de inhoud en ontwikkeling van een nationaal stelsel normeert. Ook het risico van sociale dumping zou ermee ondervangen worden. In de laatste paragraaf van je bijdrage som je tal van vragen op die om beantwoording vragen teneinde tot een effectieve bandbreedte te geraken. In de ontwikkeling van de sociale zekerheid zijn echter bewegingen waar te nemen waardoor het eenvoudigweg niet meer mogelijk is te spreken van werkgevers- en/of werknemerspremies, en dit geldt niet alleen voor Nederland. Dit is immers je uitgangspunt voor de bandbreedte: de premies die werkgevers en werknemers inleggen, al dan niet aangevuld met overheidsbijdragen. Ik geef een paar voorbeelden.

Inkomensvervangende regelingen zijn in Nederland bijna onlosmakelijk verbonden met inkomensaanvullende arrangementen. Je vindt de band van een regeling met arbeid kennelijk belangrijk, maar dan laat je grote delen van de moderne sociale zekerheid buiten beschouwing. Bepaalde risico's zijn vanuit een klassieke sociale verzekering naar elders overgebracht, zoals de geldelijke voorzieningen in geval van ziekte van werknemers krachtens de Nederlandse Ziektewet. Voor het leeuwendeel van de gevallen hebben deze plaatsgemaakt voor loondoorbetalingsverplichtingen van de werkgever. Deze verplichting van werkgevers is naar mijn mening zeker een bestanddeel van de sociale zekerheid. Deze verplichting is er niet een uit hoofde van een met premie gefinancierde

socialeverzekeringwet noch een krachtens een sociale voorziening in de klassieke zin. Het gaat niet om een uit de algemene middelen gefinancierde verstrekking. Inkomenstoeslagen voor oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte werkloze werknemers, voor oudere werklozen, voor oudere gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen zijn eveneens elementen van het Nederlandse socialezekerheidsstelsel, maar worden uit de algemene middelen gefinancierd. Die regelingen blijven in jouw visie – zeker voorshands – buiten de reikwijdte van de bandbreedte. Hetzelfde geldt voor voorzieningen en prestaties uit hoofde van de Wet maatschappelijke ondersteuning. Reken je het kindgebonden budget, de kinderopvang en kinderopvangtoeslagen niet tot de sociale zekerheid? En de zorgtoeslag als bijdrage in de kosten van de Nederlandse zorgverzekering? De Zorgverzekeringwet is dan misschien wel geen socialeverzekeringwet in de strikte zin, maar behoort wel tot het stelsel van sociale zekerheid. Behoort in een moderne sociale rechtsstaat de huurtoeslag ook tot de sociale zekerheid? En de studiefinanciering? Verplichtingen die in het recente verleden in het arbeidsovereenkomstenrecht aan werkgevers zijn opgelegd, zijn in andere lidstaten naar hun inhoud terug te vinden in een aanspraak jegens een uitvoeringsorgaan van de sociale verzekering of de overheid. De wetgeving inzake geldelijke gevolgen van (gedeeltelijke) arbeidsongeschiktheid en revalidatie, en de wetgeving inzake gezondheidszorg en ziekte(kosten)verzekering zijn per lidstaat van de EU dermate uiteenlopend geregeld dat zij maar moeilijk op eenduidige wijze binnen het beslag van de bandbreedte zijn te brengen. Eén lijn trekken met betrekking tot pensioenarrangementen in 27 staten is schier onmogelijk, ook op lange termijn. In alle lidstaten voltrekken ontwikkelingen, actualisering en modernisering in het socialezekerheidsstelsel zich langs uiteenlopende lijnen. Voeg daarbij nog eens de decentrale, ook financiële, verantwoordelijkheden van lagere overheden in een kader als dat van de Wet maatschappelijke ondersteuning...

Een enge opvatting van sociale zekerheid – zoals jij op zijn minst voorlopig voorstaat – met het oog op de bandbreedte zal maar weinig of misschien zelfs geen harmonisatie-effecten hebben en maakt geen einde aan oneerlijke concurrentie en vermindert het gevaar voor sociale dumping niet. Om dit doel te bereiken zullen belastingen en overheidsuitgaven onontkoombaar in de bandbreedte betrokken moeten worden. Sociale zekerheid is zoveel méér geworden dan alleen door werkgevers- en werknemerspremies gefinancierde arrangementen. Individuele behoeften en draagkracht zijn relevanter geworden voor socialezekerheidsstelsels. Zij betreffen bovendien ook een personele werksfeer waarvoor een directe band met arbeid steeds minder bepalend is en die dikwijls alle ingezetenen van een lidstaat omvat. Veel rechten en aanspraken zijn niet meer goed in te passen in klassieke socialezekerheidsschema's.

Ik denk overigens dat het jaren van voortdurend intensief overleg van de lidstaten zal vergen om unaniem een doelmatige definitie van sociale zekerheid te bereiken. En deze is nodig om te bepalen binnen welke bandbreedte de financiering van de gedefinieerde sociale zekerheid moet blijven. Door de ontwikkelingen in de nationale stelsels worden internationale en internationaalrechtelijke definities van sociale zekerheid steeds minder passend. En gesteld al dat de Europese Commissie een dirigerende rol mocht spelen en knopen zou doorhakken, haar komt geen bevoegdheid toe besluiten in zo'n kader juridisch bindend op te leggen. Hoe ruimer de definitie, hoe meer de bandbreedte haar relevantie voor harmonisatie van de sociale zekerheid verliest, omdat je met 'interne verschuivingen' de harmonisatie druk kunt verlichten. Stel dat je sociale zekerheid zou definiëren als het geheel van arrangementen dat in het bijzonder op de factor arbeid en de bestaanszekerheid van burgers van toepassing is, dan zal er van enige druk op de lidstaten om concrete harmonisatiemaatregelen te nemen in het belang van de gemeenschappelijke markt, weinig overblijven.

Maar andersom dan: beginnen bij het bepalen van de financieringsvork of bandbreedte en vervolgens bepalen aan welke socialezekerheidsarrangementen de daardoor bepaalde ruimte uitsluitend kan worden besteed. Dat zal er dan evenzeer toe leiden dat duidelijk bepaald moet worden wat wél en wat niet tot de sociale zekerheid behoort. Ook dan zal unanimiteit van de lidstaten vereist zijn bij de vaststelling van minimum en maximum, op een beleidsgebied waar zij eigenlijk vanuit Europa gezien de vrije hand hebben. Dat brengt me nog bij een vervolgvraag: kwalificeer je de bandbreedte als een juridisch bindende norm of meer als soft law? Vermoedelijk zal het wel bij soft law blijven.

Je hebt een goed en overzichtelijk beeld gepresenteerd van het Europese harmonisatiedebat aangaande de sociale zekerheid. De bandbreedte als invulling van de lacune die je in dat harmonisatiedebat signaleert is een eerste aanzet tot idee, zoals je zelf zegt in het slot van je bijdrage. Het operationaliseren ervan vergt zeker multidisciplinair onderzoek. Wellicht zijn praktische experimenten vanuit de wetenschap op te zetten. Beginnend bijvoorbeeld met een afspraak of een modelmatige benadering om de dispariteiten in het sociale beleid en de sociale wetgeving van de lidstaten niet groter te laten worden. Een ander experiment zou gelegen kunnen zijn in het ontwikkelen van een vork of bandbreedte voor een beperkt en betrekkelijk eenvoudig te begrenzen segment van de sociale zekerheid, zoals 'ouderdom'. Nog weer een andere insteek zou gelegen kunnen zijn in een zeer geconcretiseerde uitwerking van de Europese Pijler van sociale rechten, die lidstaten tot eenheid dwingt. Maar dit is wel een ambitie voor de zéér lange termijn.

In deze dankbrief gebruikte ik vooral de term bandbreedte. Ik heb dat gedaan omdat bandbreedte goed aangeeft dat het om de afstand gaat tussen een maximum en een minimum. Vork voegt hier een convergentie-idee aan toe: van minstens twee tanden naar één handvat.

Al heb ik veel kanttekeningen gemaakt bij je eerste aanzet tot idee, het is wel een uitdagende eerste aanzet. Misschien zijn mijn kanttekeningen behulpzaam bij de uitwerking ervan. Ik hoop in elk geval dat je mijn notities bij jouw bijdrage wilt aanvaarden als een huldeblijk, als mijn blijk van waardering voor je wetenschappelijke arbeid en vooral als een persoonlijk dankjewel.

Ik wens je alle goeds toe.

Hartelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 14 oktober 2021

Beste Olaf, beste Lars,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peerreview zou doorstaan.

Nakoming van die belofte vraagt tijd, we zijn inmiddels zeven maanden verder. Jullie schreven het vijftiende hoofdstuk van het boek, een informatieve bijdrage over een belangwekkend vraagstuk, 'Baanpolarisatie en flexibilisering op de Europese arbeidsmarkt: beleidsimplicaties voor Nederland'. Jullie bijdrage aan het boek komt voort uit jullie door Instituut Gak gefinancierd onderzoek naar de gevolgen van flexibilisering, globalisering en technologische vooruitgang voor arbeidsmarkt en sociale zekerheid, dat inmiddels al bijna twee jaar op dreef is. Ik heb deze cliffhanger voor het resultaat van dat omvangrijke onderzoek met grote interesse bestudeerd, in het bijzonder om de voorshands adequaat gefundeerde stelling dat de concurrentie aan de onderkant van de arbeidsmarkt niet alleen plaatsvindt op loonkosten, maar ook op type arbeidscontract. Technologische vooruitgang draagt via toenemende concurrentie op dat deel van de arbeidsmarkt bij aan de groei van het aantal flexibele contracten. Met het vooruitzicht dat nader onderzoek naar dat verband volgt, zetten jullie de stap naar beleidsimplicaties van technologische ontwikkelingen als oorzaak van flexibilisering.

Job polarization. Maarten Goos, samen met Anna Salomons schrijver van hoofdstuk 5, was een van degenen die deze term in 2007 hebben gemunt. Baanpolarisatie is zeker geen Nederlands of Europees verschijnsel. *Vrijwel all over the world* stijgt de vraag naar laag- en hoogopgeleiden en neemt de

werkgelegenheid voor middelbaaropgeleiden af. Ook in ontwikkelingslanden. De werkgelegenheid voor hoogopgeleiden stijgt, maar de werkgelegenheid voor laagopgeleiden blijft achter bij de groei van het aanbod van banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Omdat dit een mondiaal verschijnsel is, ben ik des te benieuwder naar jullie onderzoeksresultaten. Immers, wanneer met de baanpolarisatie de concurrentie aan de onderkant van de arbeidsmarkt toeneemt niet alleen op loonkosten maar ook op type arbeidscontract, dan betreft dit laatste waarschijnlijk vooral landen in West-Europa. Elders in de wereld is het verschil in type contract, tussen 'flexibel' en 'vast' meestal (veel) kleiner dan in ons land en de landen om ons heen het geval is. Misschien kan de methodenleer van Nobelprijswinnaars economie 2021 Guido Imbens en Joshua Angrist nog behulpzaam zijn bij de uitwerking en precisering van de onderzoeksmethoden van jullie project uit 2019. Dan zou misschien met meer zekerheid kunnen worden vastgesteld dat concurrentie aan de onderkant van de arbeidsmarkt plaatsvindt op type arbeidscontract.

De vraag naar middelbaaropgeleiden krimpt dus en maakt plaats voor een groeiende vraag naar laag- en hoogopgeleiden, vooral als gevolg van technologische vooruitgang. Concurrentie aan de onderkant van de arbeidsmarkt levert daar meer flexibiliteit in arbeidsrelaties op. Flexibele contracten tot het verrichten van arbeid leiden dan ten slotte via forse, misschien wel desastreuze loonkostenconcurrentie tot groeiende armoede; het aanbod overtreft de vraag naar laagopgeleiden. Voor hoogopgeleiden ligt dat anders. Hun kansen en inkomens stijgen met de technologische vooruitgang; vooral in Westerse landen gedijt hoogproductieve arbeid van hoogopgeleiden. Succes wordt afhankelijk van kennis, creativiteit, innovatieve capaciteiten en strategisch inzicht. Hiermee verhogen ze hun productiviteit bij en met de inzet van ICT. Bij laagopgeleiden worden banen van de arbeidsmarkt verdreven door ICT, banen worden er ook door gefragmenteerd, met flexibilisering als gevolg. Ik vroeg me af of baanflexibilisering in dezelfde mate voorkomt wanneer bij automatisering en ICT in het algemeen banen niet overbodig worden maar zich mét technologie doorontwikkelen. Overigens, veranderingen in voorkeuren en smaken, in welvaartsgroei en in spreiding ervan, globalisering en demografische bewegingen, investeringsvermogen en -bereidheid hebben zeker ook invloed op flexibilisering van arbeid.

De Nederlandse arbeidsmarkt is de afgelopen decennia ingrijpend veranderd en in rap tempo geflexibiliseerd. Het CBS spreekt van een flexibele arbeidsrelatie wanneer de overeenkomst tussen werknemer en werkgever minder baan- en inkomenszekerheid biedt dan een langlopend 'vast' contract. De term 'flexwerker' verwijst meestal naar een nogal heterogene groep werknemers, werkzaam in een tijdelijk dienstverband (bepaalde duur), als oproep- of uitzendkracht of in

een dienstverband zonder gegarandeerde uren (het nul-urencontract). Soms worden ook groepen zzp'ers wel tot de flexwerkers gerekend wanneer het over flexibilisering gaat. Flexwerkers komt men globaal meer tegen onder jongeren dan onder ouderen. Dat heeft veel te maken met behoefte aan financiële stabiliteit. Het aantal flexwerkers vertoont over een langere periode gezien een stijgende tendens. Daarbij is voor een bepaalde groep werknemers, met name voor de laagopgeleiden en voor hen die routinematig werk doen, een flexibel dienstverband de nieuwe norm geworden. Flexwerk heeft voor flexwerkers wel een aantal belangrijke nadelen. Zo ontvangen flexibel aangestelde werknemers gemiddeld minder loon en blijft de groei van dit loon achter bij dat van vaste krachten. Socialezekerheids- en pensioenarrangementen laten voor hen veel te wensen over. Daarnaast is het voor flexwerkers moeilijker om door te groeien vanuit hun huidige functie en wordt er doorgaans minder in hen geïnvesteerd als het gaat om scholing, vorming, training en opleiding. De mindset ten aanzien van flexibilisering van arbeidsverhoudingen lijkt dan ook op een januskop: aan de ene kant afwijzing, 'neen, langlopende, vaste arbeidscontracten hebben allerminst de voorkeur' en aan de andere kant acceptatie, lopend van 'nolens volens aanvaarden' tot 'eindelijk vrij'.

Toch is het naar mijn mening van belang flexibilisering maatschappelijk en juridisch als normaal te beschouwen, niet als een verschijnsel dat teruggedrongen of uitgebannen moet worden, niet als een (tijdelijke) uitzondering op de hoofdstroom van zekerheid en continuïteit in individuele arbeidsverhoudingen. Meer dan een kwart van de beroepsbevolking kan met flexibele arbeid geassocieerd worden. Technologische vooruitgang zal niet definitief tot stilstand komen. De internetrevolutie heeft ons computerkracht, datanetwerken, ongekende toegang tot informatie en communicatie gegeven. Artificiële intelligentie, robotica en digitalisering ontwikkelen zich in hoog tempo. Automatisering is in vrijwel alle bedrijfsorganisaties en publieke instellingen een continu proces geworden. Banen en beroepen voor middelbaaropgeleiden verdwijnen, sommige blijven weliswaar, maar veranderen ingrijpend; er komen nieuwe banen en beroepen bij, er doen zich nieuwe kansen voor. Aan de onderkant van de arbeidsmarkt verdwijnen laagproductieve banen door de inzet van ICT en robotica. Veel werknemers zullen van baan veranderen en zich door technologie gedreven moeten aanpassen. Veel banen die niet verdwijnen, zullen inhoudelijk sterk veranderen en dus evenzeer aanpassing vergen. Voor de meeste banen zullen eisen en verwachtingen aangaande wendbaarheid, specialisatie, flexibiliteit en volatiliteit hoger en scherper worden, niet alleen aan de kant van werkgevers, maar zeker ook aan de kant van hun arbeidskrachten.

Wanneer flexibilisering van de arbeidsmarkt in al haar dimensies als normaal en dikwijls ook als wenselijk mag worden beschouwd, zal in het arbeidsrecht en het socialezekerheidsrecht aan statische baan zekerheid via bescherming tegen verandering een minder dominante plaats toekomen, maar komt dynamische werkzekerheid centraal te staan via ondersteuning bij verandering. Dat moet dan vorm krijgen in een nieuwe opzet en een andere invulling van het ‘loongebouw’, van functiewaarderingssystemen, van het ontslagrecht, en in het faciliteren van baantransities, in een focus op scholing, opleiding, vorming en training, op ‘levenslang leren’, in een breder spoor voor flexibiliteit en persoonlijke autonomie, in decentralisatie van sociaal overleg. Kortom, een beeld van werkzekerheid dat nauw verwant is met het *flexicurity*-concept van de Tilburgse hoogleraar Ton Wilthagen en zijn onderzoeksgroep. De aanwending van sociale zekerheids- en pensioenmiddelen voor duurzame en voortdurende inzetbaarheid van werkenden krijgt een vooraanstaande plaats in het socialezekerheids- en pensioenrecht. Op het belang van die aanwending is in *De toekomst van de sociale zekerheid* ook geattendeerd door Brouwer en Van Oijen en door Van Ewijk.

Omwille van het behoud van werkzekerheid zouden publieke en private ‘arbeidsvoorzieningsorganisaties’ ontwikkeld moeten worden die, net zoals een medische dienst en een arbodienst in geval van ziekte en arbeidsongeschiktheid, werkgevers ondersteunen en vooral mensen die aan hun werk, hun werkzekerheid, hun loopbaan werken. In hun ondersteunende functie dienen zij over actuele HRM-deskundigheden, over grondige en praktische kennis van lokale en supralokale arbeidsmarktontwikkelingen te beschikken, inzicht te hebben in functiewaardering en functieverhoudingen en ook goed geïnformeerd te zijn over kwaliteit en opzet, niveau en zwaarte van scholing, vorming, opleiding en training van onderwijsinstellingen. Moderne uitzendbureaus zouden kunnen uitgroeien tot ‘arbeidsvoorzieningsorganisaties’. Dergelijke diensten hebben tot taak samen met werknemers en werkgevers werkzekerheid vorm te geven en te garanderen. Ze informeren snel, efficiënt en proactief en beschikken daarom over ICT-kennis en -vaardigheden van topkwaliteit. Eerst wanneer op enig moment in iemands loopbaan voortdurende werkzekerheid onbereikbaar blijkt te zijn, volgt een uitkering. Aldus komen we ook weg van de onmogelijk grote last die onze samenleving op de schouders van burgers legt, namelijk dat een ieder individueel en persoonlijk verantwoordelijk is voor het wel of niet hebben van werk, voor succes of falen op de arbeidsmarkt. Human resource management kan zich dan voluit ontwikkelen tot *workforce management*. Ik ben het dan ook geheel eens met David Autor die in zijn CPB-lezing 2021 *Shaping the Future of Work* nog eens het grote belang benadrukte van institutionele veranderingen voor de arbeid en de arbeidsmarkt van de toekomst. Naar mijn idee levert de verwerkelijking van dat toekomstbeeld veel op aan menselijke maat en maatschappelijke solidariteit.

Jullie bijdrage bracht bij mij ook een zekere bezinning op de beoordeling van baanpolarisatie en flexibilisering op gang. Kun je er vanuit een morele invalshoek voor of tegen zijn? Kun je op wijsgerige of ethische gronden baanpolarisatie en flexibilisering verwerpen, kun je deze fenomenen keren en ongedaan maken? Ik denk dat deze en dergelijke vragen heel moeilijk te beantwoorden zijn. Hoewel door menselijk toedoen teweeggebracht, lijken het wel natuurverschijnselen! Ze zijn ooit manifest geworden, ze zijn er en ze kunnen ook voorbijgaan. Niet omdat technologische vooruitgang en globalisering tot een einde komen, zouden baanpolarisatie en flexibilisering kunnen veranderen. Jullie vermelden dat in de jaren 2011-2018 de trend van baanpolarisatie is afgevlakt. Misschien leidt de moderne er inhoudelijk meer dan de oudere technologie toe dat de vraag naar middelbaaropleiden stijgt. Misschien hebben laagopgeleiden ook een zodanig scholings- en ervaringsniveau bereikt, dat ze met technologische ontwikkelingen meegaan en interessant zijn geworden voor moderne technologie. Misschien hebben bedrijven en instellingen banen anders ontworpen en gemodelleerd, interessanter en uitdagender gemaakt, appelleren ze aan meer vaardigheden en zijn tegelijkertijd scholings-, opleidings-, vormings- en trainingsniveaus onder de beroepsbevolking toegenomen. Ten slotte de vraag of afnemende loonkostenconcurrentie aan de onderkant van de arbeidsmarkt een significant effect heeft op de voorkeur voor een bepaald type arbeidscontract. Ik vermoed dat flexibilisering onverminderd voortgaat, ook wanneer op enigerlei wijze keuzemogelijkheden ten aanzien van contracttypen beperkt worden of wegvallen. Nieuwe generaties op de arbeidsmarkt blijven zoeken naar meer (keuze)vrijheid, meer wendbaarheid, naar meer flexibiliteit.

Ik ga afronden. Ik hoop dat jullie mijn bespiegelingen naar aanleiding van jullie bijdrage willen aanvaarden als blijk van dank en waardering voor jullie werk. Ik heb jullie bijdrage met grote belangstelling bestudeerd en zie uit naar de resultaten van het onderzoek naar de gevolgen van flexibilisering, globalisering en technologische vooruitgang voor arbeidsmarkt en sociale zekerheid.

Het ga jullie goed.
Hartelijke groeten

Bert de Jong

Vierhouten, 25 oktober 2021

Beste Gijs,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peer review zou doorstaan.

Nakoming van die belofte vraagt tijd, we zijn inmiddels ruim zeven maanden verder. Je schreef het zestiende hoofdstuk over een onderwerp dat in de Nederlandse samenleving al vijf jaren, sommigen zeggen vijftien jaren, indringend de aandacht vraagt: ‘De ontsporing van het stelsel van inkomensafhankelijke toeslagen’, ofwel in een andere metafoor, ‘Inkomensafhankelijke toeslagen in zwaar weer’ (*Nederlands Juristenblad* van 1 mei 2020). Ook na de publicatie van het rapport van de parlementaire onderzoekscommissie Ongekend onrecht, eind 2020, is ‘de toeslagenaffaire’ of ‘het toeslagenschandaal’ nog niet tot een einde gebracht. Slachtoffers van volstrekt ongegronde fraudeverdenkingen met kinderopvangtoeslagen en van absoluut bovenmatig strenge terugvorderingen bij (zeer geringe) fouten wachten nog altijd op compensatie. Ongekend onrecht concludeerde dat bestuursrechters de betrokken ouders niet de rechtsbescherming hebben geboden die nodig was. Een werkgroep van bestuursrechters heeft naar aanleiding van een openhartige reflectie onlangs onder meer geconcludeerd dat als een hogerberoepsrechter de wet op een bepaalde manier uitlegt, lagere rechters zich vrijer moeten voelen om hier tegenin te gaan. Om onrecht in de toekomst te voorkomen, moet volgens die werkgroep in vergelijkbare zaken de rechtsbescherming van het individu belangrijker zijn dan het waarborgen van rechtseenheid en rechtszekerheid. Je schrijft: ‘Aan onafhankelijke instellingen zoals de Nationale ombudsman en de Algemene Rekenkamer heeft het niet

gelegen, maar het is vooral de rechter geweest die tegenmacht heeft, die het heeft laten afweten.’ Bestuursrechters wilden ouders geen valse hoop bieden, wanneer een oordeel dat zou afwijken van de jurisprudentie van de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State, in hoger beroep zou worden vernietigd door de ABRvS. Dat blijkt uit hun reflectie, die begin oktober 2021 is gepubliceerd. Het is immers van belang dat wettelijke regels in het hele land op dezelfde manier worden uitgelegd en toegepast. Daarmee brengen de bestuursrechters ook de hogerberoepsrechter in beeld als de rechter die het heeft laten afweten. De Raad van State voert als hogerberoepsrechter in kinderopvangtoeslagzaken nog een eigen reflectie uit. Deze wordt later in 2021 gepubliceerd. Ik vermoed dat jij het idee van de bestuursrechters om mensen geen valse hoop te bieden vanwege hun vrees voor vernietiging van hun oordeel dat zou afwijken van de jurisprudentie van de ABRvS, stellig zou verwerpen. Jij zou – ware je een bestuursrechter – op niet mis te verstane wijze in je uitspraken duidelijk maken dat problemen van laaggeletterden, laagbetaalden, sociaal zwakkeren (mede) veroorzaakt worden door de werking van het recht, in het bijzonder het wettelijk recht. Dergelijke uitspraken zou de ABRvS niet zomaar kunnen passeren.

Zolang ik je ken – inmiddels zeker dertig jaar – heb je in je verschillende functies steeds weer willen en kunnen verhelderen dat de werking van rechtsregels in de maatschappelijke werkelijkheid soms heel anders uitpakt dan verondersteld of beoogd was. Je bleek in staat te laten zien dat bepaalde rechtsregels voor individuele burgers en maatschappelijke organisaties zelfs averechts uitwerken. ‘Prachtig hoe Vonk een maatschappelijk én wetenschappelijk achterstandsgebied verkent en ontwikkelt’, aldus het rapport bij je nominatie voor de Huibregtsprijs in 2016. Je hebt een brede benadering ontwikkeld in de bestudering van de rechtskundige dimensie van de sociale zekerheid. We discussieerden in 2018 over de methodologie van jouw wetenschappelijk onderzoek. Je legde toen uit dat jouw onderzoek niet primair van juridisch-dogmatische aard is, maar dat het je vooral gaat om de interactie tussen recht en maatschappelijke werkelijkheid. Je gebruikt de uitkomsten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek om aan je onderzoeksthema kleur te geven en ook als context voor je vraagstelling. Bij de analyse van het recht die daarop volgt, vormt de sociale rechtsstaat het normatieve kader. Op welke beginselen is de sociale rechtsstaat gebaseerd en hoe werken deze door in inhoud van beleid en wetgeving, in de koers van de jurisprudentie en in de bijdrage die recht levert of zou moeten leveren in de ordening van de samenleving? In het antwoord op deze vragen gaat het je ook om de solidaire en democratische werking van de processen die zich in en met betrekking tot de sociale zekerheid voltrekken. Je normatief-argumentatieve invalshoek heb je zichtbaar gemaakt in tal van publicaties. Je probeert afstand te nemen van het gebruikelijke beleidsjargon waarmee veranderingen in het recht gewoonlijk worden

gemotiveerd, en een ‘tegendraads’ kader te ontwikkelen voor het analyseren van juridische ontwikkelingen en veranderingen. Aldus heb je een vernieuwende ontwikkeling teweeggebracht in het onderzoek van de sociale zekerheid en het socialezekerheidsrecht. Je zoekt de menselijke maat hierbij ook in je contacten met groepen van belanghebbenden, zoals uitkeringsgerechtigden. En last but not least: juridisch onderzoek heeft in jouw aanpak een grotere communicatieve kracht dan juridisch-dogmatisch onderzoek. Het creëert ook bij niet-juristen begrip voor de werking van het recht. Misschien hadden de bestuursrechters van wie ik hierboven melding maakte wat meer acht moeten slaan op jouw benadering van het socialezekerheidsrecht.

Terug naar jouw hoofdstuk. Het is een van de resultaten van het door Instituut Gak gefinancierde onderzoek *De toekomst van de universele verzorgingsstaat: tussen de sociale bijstand en een gegarandeerd minimuminkomen*. In jouw hoofdstuk ‘De ontsporing van het stelsel van inkomensafhankelijke toeslagen ofwel Inkomensafhankelijke toeslagen in zwaar weer’ gaat het om een mix van de juridisch-dogmatische en de normatief-argumentatieve invalshoek. Je waardeert de potentie van de sociaal-fiscale benadering als vorm van sociale zekerheid positief. Maar zit in deze benadering niet juist de radix omnium malorum? In het fiscale bestel gaat het steeds om het verzamelen van financiële middelen ten behoeve van overheden en ten laste van burgers en rechtspersonen, bedrijven en ondernemingen, publieke en private instellingen. Aanspraken en uitkeringsrechten van belastingplichtigen jegens de fiscus zijn vrijwel uitsluitend aan de orde in het kader van diens collecterende functie. Echter, deze collecterende functie is iets heel anders dan de distribuerende functie die de essentie vormt van de sociale zekerheid. Uitvoering van socialezekerheidswetgeving en uitkeringsverzorging zijn van een andere aard dan de uitvoering van belastingwetgeving en belastingheffing. Het zijn essentieel verschillende disciplines. Bij de herstructurering van de uitvoering van de socialezekerheidswetgeving rond de laatste eeuwwisseling (de SUWI-operatie) is geschetst dat voor de uitvoering van socialezekerheidsregelingen drie uitvoeringsmodaliteiten werden voorzien: de Sociale Verzekeringsbank, het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen en de (sociale diensten van) gemeenten. Hoewel er vanzelfsprekend een nieuwe uitvoeringsorganisatie in het leven geroepen kan worden, rijst even vanzelfsprekend de vraag: waarom dan eigenlijk? Valt te verwachten dat een andere, een nieuwe organisatie beter geëquipeerd is voor de uitvoering van nieuwe socialezekerheidswetgeving? Kan een vierde uitvoeringsmodaliteit socialezekerheidsregelingen beter en adequater uitvoeren dan de SVB, dan het UWV? Naar mijn oordeel luidt het antwoord absoluut ontkennend, zoals uit de toeslagenaffaire over een reeks van jaren duidelijk is gebleken.

De visie van de toenmalige staatssecretaris van Financiën, Joop Wijn, uit 2003, om de Belastingdienst in een centrale positie te brengen in de inkomenspolitiek – jij lijkt die wel positief te waarderen – is volstrekt onjuist gebleken. Wijn motiveerde de keuze voor de Belastingdienst als uitvoeringsorganisatie met twee kernargumenten. De Belastingdienst heeft veel kennis van en ervaring met de uitvoering van massale processen en ook ervaring opgedaan met de uitbetaling van heffingskortingen en teruggaven in verband met bijvoorbeeld hypotheekrenteaftrek. Dat was het eerste argument. Het tweede lag in de sfeer van gegevensstromen: de Belastingdienst beschikt over de nodige (inkomens) gegevens en zou daardoor welhaast automatisch kunnen bepalen wie in aanmerking komt waarvoor en tot welk bedrag. Door de inkomensafhankelijke regelingen op te zetten als het Belastingdienstproces zou een gestroomlijnde en doelmatige(re) uitvoering van regelingen mogelijk zijn. Ongekend onrecht heeft naar mijn mening helaas de onhoudbaarheid van deze argumentatie aangetoond. Wijn prees de Belastingdienst toen ook aan als de ‘centrale verrekenskas’, waarmee hij in 2003 mijns inziens te kennen gaf voor de uitvoering van socialezekerheidsregelingen als speciale discipline geen begrip te hebben. Veel burgers zullen inkomensafhankelijke toeslagen intussen zeker niet meer als sociale zekerheid ervaren. Integendeel!

Toen echter toch de keuze was gemaakt om de Belastingdienst te belasten met de uitvoering van regelingen voor inkomensafhankelijke toeslagen, diende de Belastingdienst ook in de gelegenheid gesteld te worden zich voor te bereiden op en te equiperen voor die nieuwe taak. Men zag niet dat uitvoering van socialezekerheidsarrangementen een ánder vak is dan belastingheffing, dat zijn eigen kennis en kunde vergt, zijn eigen vaardigheden en affiniteiten. De Belastingdienst werd ook nog eens gehouden aan bezuinigingsdoelstellingen en geconfronteerd met een bijna fundamentalistische overtuiging dat met (nieuwe) ICT vrijwel alle problemen zouden worden opgelost. De problematiek werd nog verscherpt door de buitengewoon strakke en scherpe wettelijke regels voor de toekenning van toeslagen. De wetgever dacht dat mensen zich wel stipt overeenkomstig allerlei voorschriften en regels zouden gedragen als op iedere afwijking ervan maar onverbiddeijk een harde, stevige sanctie zou volgen. Regels kunnen te hard uitpakken, waardoor burgers in de knel komen. Het heeft in de toeslagenaffaire geleid tot schrijnende persoonlijke situaties en onherstelbaar leed van veel individuele burgers en hun gezinnen. Dat het vooral om de minder draagkrachtigen in de samenleving zou gaan, lijkt over het hoofd te zijn gezien, niet alleen bij de wetgeving, maar ook bij de opzet van de uitvoeringsorganisatie. Ik zou denken dat jouw wetenschapsopvatting meer recht zou zijn gedaan als ook de interactie tussen de justitiabele en de Belastingdienst en tussen de justitiabele en de SVB of het UWV vergeleken zou zijn. Ik denk dat er in beleid en wetenschap veel meer en

met meer diepgang aandacht zou moeten zijn voor het belang van de keuze van een uitvoeringsorganisatie. En zoals ook in het verleden wel gebeurd is, kan ook nu de uitvoering van een regeling altijd nog naar een andere uitvoeringsorganisatie overgebracht worden. Pikant detail in dit verband: SVB, UWV (respectievelijk de rechtsvoorgangers ervan) en gemeenten hebben bij invoering van nieuwe socialezekerheidswetgeving nooit zo'n schandaal veroorzaakt als met betrekking tot de toeslagen het geval is noch enige affaire die van de samenleving miljarden aan herstelkosten vroeg.

Een belangrijke verklaring voor het kostbare fiasco en voor het menselijk leed in de toeslagenaffaire ligt ook bij de individuele rechtsbescherming. Ik voeg deze graag toe aan je opmerkingen over de rechtsbescherming in je bijdrage. In de eerste plaats de keuze: in eerste aanleg de bestuursrechter (de rechtbank), in hoger beroep ABRvS. Deze keuze voor de behandeling van geschillen omtrent inkomensafhankelijke toeslagen wijkt af van de rechtsbescherming in zaken betreffende de sociale zekerheid. Als regel is dan voorzien in appèl bij de Centrale Raad van Beroep, een op het terrein van de sociale zekerheid gespecialiseerde rechter. Die keuze wijkt ook af van de beroepsgang waarmee de Belastingdienst vertrouwd zou zijn: rechtbank, gerechtshof, Hoge Raad der Nederlanden. Dat zou met het cassatieberoep bij de Hoge Raad in incidentele gevallen tot langduriger procedures kunnen leiden. Ik vermoed dat de keuze voor beroep bij de bestuursrechter (rechtbank), hoger beroep bij ABRvS ook is ingegeven door de inhoud van de jurisprudentie van onderscheidenlijk ABRvS, CRvB en HR. Geconfronteerd met de hardvochtigheid van beschikkingen op grond van buitengewoon strakke en scherpe wetgeving, was het risico groot dat de CRvB eerder dan de ABRvS en de HR zijn contra legem jurisprudentie tot gelding en verdere ontwikkeling zou brengen. Een hardvochtig besluit, *lex dura sed lex*, van het uitvoeringsorgaan zou bij de CRvB eerder op een algemeen (rechts)beginsel sneuvelen dan bij ABRvS en de HR. Het vertrouwensbeginsel, beginselen van evenredigheid, redelijkheid en billijkheid zouden bijvoorbeeld een bedreiging vormen voor de gestrengheid en de scherpheid van de wetgeving. De CRvB overwoog reeds in 1975 dat bijzondere gevallen denkbaar zijn, waarin strikte toepassing van een wetbepaling zodanig in strijd komt met het ongeschreven recht dat zij op grond daarvan geen rechtsplicht meer kan zijn. De Hoge Raad is sinds geruime tijd een vergelijkbare opvatting toegedaan, en oordeelde dat een afweging van het beginsel dat de wet moet worden toegepast en het vertrouwensbeginsel met zich kan meebrengen dat een strikte toepassing van de wet achterwege dient te blijven. De ABRvS kwam pas later en ook terughoudender tot deze benadering; zij heeft de contra legem werking van ongeschreven recht een aantal malen met zoveel woorden uitgesloten. Hoger beroep bij de ABRvS was dus voor de Belastingdienst 'veiliger' dan bij de CRvB of de HR. Je sluit af met de opmerking dat de toekomst van de

vormgeving van de sociaal-fiscale sociale zekerheid geheel openligt. Je verwijst naar het verband van inkomensafhankelijke toeslagen met de achterliggende sociale stelsels met betrekking tot zorg, kinderen en wonen. Het zou goed zijn voor die toekomst hieraan het verband met het stelsel van sociale zekerheid toe te voegen. Daarbij mag de aandacht niet beperkt blijven tot de materiële inhoud, maar dienen ook de uitvoeringsorganisatie en de rechtsbescherming in socialezekerheidsverband betrokken te worden. Ik denk dat het beter is de verantwoordelijkheid voor inkomensafhankelijke toeslagen neer te leggen bij de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid dan bij de minister van Financiën. Goed bedoelde regelingen en zelfs goede regelingen kunnen juist langs de lijnen van verkeerde keuzes ten aanzien van uitvoering, organisatie en rechtsbescherming geheel ontsproten.

In 2008 publiceerde je Recht op sociale zekerheid, van identiteitscrisis naar hernieuwd zelfbewustzijn bij gelegenheid van je aantreden als hoogleraar socialezekerheidsrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen. Je hebt als bijzonder hoogleraar aan de Vrije Universiteit en als gewoon hoogleraar in Groningen zeker aan hernieuwing van het zelfbewustzijn gewerkt. De waarden die in de sociale zekerheid gestalte hebben gekregen verdienen uitdrukkelijk verdere ontwikkeling vanuit het concept van de democratische en sociale rechtstaat. Je hebt er al veel over gepubliceerd. Je hebt eerder gezegd dat het tijd is voor nieuwe rechtvaardigheid, waarbij je erop gewezen hebt dat het socialezekerheidsstelsel steeds strenger is geworden en de sociale rechtstaat zich heeft ontwikkeld tot een repressieve verzorgingsstaat, strengere controles, meer fraudebestrijding, wantrouwen als uitgangspunt voor het tegemoet treden van de zwakkeren in de samenleving, minder rechten en meer plichten, verlies aan menselijke maat en solidariteit. Misschien is het downsizen van repressie wel de eerste stap op weg naar de menselijke maat. Het verlies aan zekerheid en houvast in de sociale zekerheid zou ik willen herstellen met de oorspronkelijke grondslag ervan: de verzekering. Ik heb dat ook onderstreept in antwoord op jouw presentatie op 2 maart jl. De politiek bepaalde voorkeur voor sociale voorzieningen en de afkeer van sociale verzekering vormt een bedreiging voor de kwaliteit van de sociale zekerheid. Daarbij is het van belang dat voor de sociale verzekeringen evenals voor particuliere verzekeringen hard aan productontwikkeling gewerkt wordt. Oude verzekeringsconcepten behoeven vernieuwing. Deze vernieuwing zou dan wellicht ook – en dat behoeft nog wel nader onderzoek – het raamwerk kunnen vormen voor een universele basistoelage. Werk aan de winkel dus!

Ten slotte: misschien kunnen bovenstaande reflecties en aansporingen nog van betekenis zijn in je project 'De toekomst van de universele verzorgingsstaat: tussen de sociale bijstand en een gegarandeerd minimuminkomen', dat in 2022

wordt afgerond. Wil deze brief ook aanvaarden als blijk van dank en waardering voor je werk, van dank ook voor onze goede contacten en als oproep om verder te werken aan het zelfbewustzijn van de sociale zekerheid. Dat betekent hulp bij het herstel van deraillementen in zwaar weer!

Alle goeds en hartelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 7 november 2021

Beste Cok,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peer review zou doorstaan.

Nakoming van die belofte vraagt tijd, we zijn inmiddels acht maanden verder. ‘De maatschappelijke consequenties van het institutionele pad: regelingen voor arbeidsongeschiktheid en bijstand, 1980-2015’. Het is het zeventiende hoofdstuk van het boek, een zeer interessant hoofdstuk dat nauw aansluit bij je oratie uit 2016. Ik had het bestudeerd – gelezen had ik het al veel eerder – juist voordat ik de astrofysicus Heino Falcke over kennis en wetenschap hoorde zeggen: ‘Wij kunnen meten, wij kunnen rekenen, wij kunnen voorspellen, wij kunnen weten. Wij kunnen ons gedrag zelf aanpassen.’ En: ‘Wij moeten goed luisteren [naar de wetenschap], zelfs als de boodschap ons niet bevalt.’ Op basis van een verklarende theorie en de gegevens die haar ondersteunen kan men voorspellingen doen. Wetenschap ordent chaos. Zij vergaart systematisch, objectief en methodisch kennis. Wetenschapsbeoefenaars publiceren hun gebruikte methode(n) en gegevens zo goed en leesbaar mogelijk, zodat hun werk controleerbaar is. Het aldus uiterst globaal geschetste beeld van het wetenschappelijk bedrijf herkende en herken ik in jouw wetenschappelijk werk, ook in je hoofdstuk in *De toekomst van de sociale zekerheid*. Meten, rekenen, behoedzaam vooruitzien en veelzijdig weten, dat is de kern van wat je doet, ordenen en verklaren ook. Sociale wetenschappen zijn iets anders dan astrofysica, maar jouw aanpak van de vraagstukken in het domein van jouw vakgebied spreekt mij aan! Ik vind het heel mooi te zien hoe jij in je hoofdstuk veranderingen in de regelingen voor werkloosheid, arbeidsongeschiktheid

en bijstand in een zekere samenhang brengt voor de periode 1980-2015. In je bijdrage presenteer je overzichtelijk relevante gegevens, je rekent ermee en komt tot een goede analyse van wat je bijeengebracht hebt. Deze analyse is vervolgens de grondslag voor lessen voor de toekomst. Toch heb ik er wel een paar kanttekeningen bij gemaakt.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd de Nederlandse verzorgingsstaat geleidelijk uitgebouwd. Een uitgebreid stelsel van uitkeringen, publieke gezondheidszorg, onderwijs en een groeiend aantal ambtenaren werden gefinancierd vanuit stijgende belastingen en premieopbrengsten. Tot ongeveer 1980 werd vrij algemeen gedacht dat het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid zijn voltooiing wel bereikt had. In 1976 zou de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet het stelsel nog vervolmaken, dan restten nog de ‘witte vlekken’ in de aanvullende pensioenen. Ruim een decennium eerder stelde mijn hoogleraar arbeidsrecht in zijn colleges over sociale zekerheid dat er wellicht nog sociale verzekeringen wenselijk waren voor de (geldelijke) gevolgen van echtscheiding en voor huishoudelijke hulp, maar dat hij zich dan geen andere verzekerbare sociale risico's meer kon voorstellen die vatbaar zouden zijn voor verplichte verzekering. Nederland kende een sociale zekerheid die zich tot ongeveer 1980 had ontwikkeld naar een ‘tamelijk sociaaldemocratisch’ type, schrijf je, in de lijn van de typologie van verzorgingsstaten van Esping-Andersen. Inkomensbescherming, relatief hoge, vrij algemeen toegankelijke uitkeringen, meestal zonder inkomens- of vermogenstoetsen, ook voor andere hulp- en ondersteuningsvoorzieningen, kenmerken dat type. Hulp en ondersteuning zijn universeel. De overheid neemt in dat type een centrale en dominante positie in. In het sociaaldemocratische ideaaltype wordt iedereen, man en vrouw, gestimuleerd om mee te doen aan het arbeidsproces, want alleen op deze manier is het solidaristisch verzorgingsbestel op hoog niveau te handhaven. Burgers betalen namelijk hoge premies en belastingen, met als gevolg dat er goede regelingen voor ouderschapsverlof en een hoge arbeidsmarktparticipatie zijn. Het laat zich raden dat Scandinavische landen eerder tot dat type gerekend kunnen worden dan Nederland, reden waarom je voor ons land het socialezekerheidsstelsel ‘tamelijk sociaaldemocratisch’ noemt. De uitbouw van de verzorgingsstaat in ons land ging lange tijd goed, totdat begin van de jaren tachtig het stelsel onbetaalbaar werd en dreigde te bezwijken onder zijn eigen gewicht. Er werden in kleine stappen grote veranderingen doorgevoerd. Je signaleert sedert 1980 een vermindering van de sociale bescherming en een teruggang in de inkomensbescherming. Middelen-, inkomens- en vermogenstoetsen winnen aan belang en betekenis. Ondersteuning van overheidswege gaat niet vooraf aan, maar volgt op hulp uit de gezins-, familie- en burencring, zoals in de Wet maatschappelijke ondersteuning. De toekenning van uitkeringsrechten en ondersteuningsaanspraken werden selectiever. Ideaaltypisch gezien

noem je het socialezekerheidsstelsel ‘karig corporatistisch’ in de typologie van Esping-Andersen.

Bij je verwijzing naar en beroep op Esping-Andersen maak ik mijn eerste kanttekening. De naoorlogse periode noem je ‘tamelijk sociaaldemocratisch’. Dat is wel juist voor de uitbouw van de sociale zekerheid, maar op het punt van de arbeidsmarkt is die typering mijns inziens niet van toepassing op Nederland. Voor die periode is het corporatistisch ideaaltype passender. Immers, in dit type spelen werknemers- en werkgeversorganisaties een vooraanstaande rol, is de rol van de overheid op de arbeidsmarkt beperkt en hebben relatief weinig vrouwen en oudere mannen een baan. De kostwinner en het traditionele gezin staan dikwijls model voor regelingen op het terrein van de sociale zekerheid. Ik zou de naoorlogse verzorgingsstaat ‘overwegend corporatistisch’ noemen. De Nederlandse verzorgingsstaat is in de periode 1980-2015 vervolgens geëvolueerd naar het liberale type. In dit type groeit de invloed van het marktdenken. Marktwerking wordt door de overheid gestimuleerd door private verzorgingsarrangementen te subsidiëren of door sociale voorzieningen en uitkeringen op een bescheiden niveau te houden (met bijvoorbeeld een inkomens- of vermogenstoets) en deze slechts te verschaffen aan ‘de mensen die het écht en aantoonbaar nodig hebben’. Het niveau van sociale voorzieningen ligt veel lager en uitkeringen zijn moeilijker (na een aantal ‘drempels’) te krijgen, bovendien zijn de uitkeringspercentages lager en uitkeringen dikwijls van kortere duur. Verschillen tussen sociale klassen groeien. In dit type laait er bij herhaling een discussie op over een maatschappelijke tweedeling. Maakt een typologisering iets uit voor de lessen van de toekomst? Ik zou denken van wel, juist met het oog op de maatschappelijke consequenties. Ik betrek hierbij de concepten van de participatiestaat en de participatiesamenleving, die zich de afgelopen decennia hebben ontwikkeld. Na de introductie van inkomensafhankelijke toeslagen als nieuwe tak van sociale zekerheid, de invoering van de Participatiewet en de ingrijpende veranderingen in de Wajong is de Nederlandse verzorgingsstaat er meer en meer een geworden van het liberale type. Het accent is komen te liggen op werkzekerheid – in plaats van inkomenszekerheid – en zelfredzaamheid. Dit gegeven in de evolutie van de corporatistische naar de liberale verzorgingsstaat levert voor de toekomst van de sociale zekerheid maar één adequate weg om met het socialezekerheidsstelsel armoede tegen te gaan. Dat is de weg van sociale investeringen, door jou als ‘laatste mogelijkheid’ aangemerkt. Ik realiseer me zeer goed dat internationale ontwikkelingen, politieke voorkeuren en politieke (machts)verhoudingen, collectieve arbeidsverhoudingen, de ontwikkeling van en binnen maatschappelijke organisaties, rechtvaardigheidsnoties, waarden en normen, technologische ontwikkelingen en economische omstandigheden Nederland op een van de drie andere paden zouden kunnen plaatsen (het structurele pad, selectivering

of institutionele inertie zijn gegeven de actuele politieke verscheidenheid niet denkbeeldig).

En zo kom ik tot mijn tweede kanttekening. Ik heb in mijn reflectie bij het artikel van Olaf van Vliet en Lars van Doorn geattendeerd op belang en inhoud van institutionele vormgeving van moderne arbeidsvoorzieningsorganisaties in institutionele complementariteit, in lijn met wat jij in het slot van je hoofdstuk beschrijft. Ik zou daarom voor sociale investeringen opteren in het belang van de voor zijn of haar werk zelf verantwoordelijke en zelfredzame mens, zodat mensen met hoge en lage inkomens, met hogere en lagere opleidingen, 'met en zonder geluk' naar hun menselijke maat worden geholpen en ondersteund en aldus ook de solidaire samenleving ervaren. Armoede wordt niet primair met een uitkering voorkomen of bestreden, maar met effectieve hulp in het verkrijgen van een baan, van werk. De typologisering geeft de weg naar de toekomst aan, werkt normatief, geeft houvast voor behoedzaam vooruitzien, in jouw woorden het pad naar de toekomst. Met de nodige sociale investeringen kan iedereen in de onzekerheid van de liberale verzorgingsstaat blijven meedoen. Participatie en protectie, maar anders dan in het verleden. De corporatistische verzorgingsstaat is vrijwel passé, vanuit het liberale type verzorgingsstaat van Esping-Andersen biedt jouw vierde pad een handelingsperspectief voor de toekomst van de sociale zekerheid, naar de menselijke maat in een solidaire samenleving. Ik was onder de indruk van astrofysicus Heino Falcke. Hij onderstreepte dat wij onszelf kunnen veranderen. We kunnen met onze wetenschappelijke inzichten de wereld veranderen. De toekomst is niet als een regenbui die ons nu eenmaal overkomt. Misschien valt er wel een sociale verzekering te ontwikkelen voor de dienstverlening van die moderne arbeidsvoorzieningsorganisaties. Moderne verzekeringspolissen gaan ook meer over dienstverleningsconcepten en minder over uitkeringen.

Cok, ik hoop dat je mijn reflecties bij jouw bijdrage aan 'mijn boek' wilt aanvaarden als blijk van dank en waardering. Ik heb ervan genoten zoals ik van jouw aanpak van wetenschappelijk onderzoek en passie voor sociale zekerheid steeds genoten heb. Sociale zekerheid en participatie, anno 2021 een twee-eenheid!

Veel succes in je werk, alle goeds.
Hartelijke groeten,

Bert de Jong

Vierhouten, 14 november 2021

Beste Daniël en Sander,

Nadat ik tijdens de virtuele bijeenkomst op 2 maart 2021 ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak het boek *De toekomst van de sociale zekerheid: de menselijke maat in een solidaire samenleving* ten geschenke had ontvangen, beloofde ik op alle bijdragen in het boek te reageren. Ik doe dat om mijn dank en waardering tot uitdrukking te brengen voor het werk van de auteurs van de achttien hoofdstukken van het boek. Ik pretendeer hiermee uiteraard niet een definitief beeld van of laatste oordeel over de toekomst van de sociale zekerheid te presenteren noch een reflectie die een wetenschappelijk peer review zou doorstaan.

Nakoming van die belofte vraagt tijd, we zijn inmiddels meer dan acht maanden verder. 'Een levenslooperspectief op de sociale zekerheid', het laatste hoofdstuk van het boek. Het gaat over de invloed van socialezekerheidsinstituties op de inkomensverdeling, een veelbesproken onderwerp, dat in jullie bijdrage echter een bijzonder reliëf krijgt door het levenslooperspectief. Dit perspectief geeft van het onderwerp als het ware een driedimensionaal beeld, het geeft diepte en reliëf aan jullie object van onderzoek. Door het levensloopelement bij het onderwerp te betrekken bevorderen jullie de dynamiek in het onderwerp.

Ik sta eerst even stil bij het onderwerp inkomensverdeling. De Nederlandse Grondwet bepaalt in artikel 20 dat de bestaanszekerheid der bevolking en spreiding van welvaart voorwerp zijn van zorg der overheid. In de verantwoordelijkheid voor spreiding van welvaart ligt ook de verantwoordelijkheid besloten voor het realiseren van een evenwichtige inkomensverdeling. Een redelijke inkomensverdeling is al sedert het midden van de twintigste eeuw uitdrukkelijk een van de doelstellingen van sociaal-economisch beleid, naast die van volledige werkgelegenheid, een evenwichtige betalingsbalans, een stabiel prijsniveau en een evenwichtige economische groei. Ze zijn voor het eerst vastgelegd in een SER-advies van februari 1951. In de loop der jaren kwam aan de onderscheiden doelstellingen in hun onderlinge verhouding een wisselend gewicht toe. Ze werden ook wel genuanceerd. Volledige werkgelegenheid werd uitgelegd als 'een

zo hoog mogelijke graad van werkgelegenheid'; de evenwichtige economische groei kreeg ook wel een uitleg waardoor deze doelstelling democratisering, een evenwichtige ruimtelijke ordening, bescherming van het milieu en ontwikkelingshulp zou omvatten. Anno 2021 omschrijft de SER de doelstellingen van het sociaal-economisch beleid aldus:

- een evenwichtige economische groei, passend binnen het streven naar duurzame ontwikkeling;
- een zo groot mogelijke arbeidsparticipatie;
- redelijke inkomensverdeling.

Opvallend is dat 'een redelijke inkomensverdeling' in de afgelopen zeventig jaar niet expliciet is genuanceerd noch is uitgelegd met subdoelstellingen. Niettemin is het helder dat bij het spreiden van materiële welvaart gelijkheid en doelmatigheid tegen elkaar moeten worden afgewogen. Naarmate de inkomensverschillen kleiner worden, loont het minder om zich een hoger inkomen te verwerven. Mensen gaan daardoor minder uren werken, doen minder hun best om hogerop te komen, investeren minder in hun opleiding en vaardigheden, en kiezen vaker voor non-participatie. Een redelijke inkomensverdeling is wel in verband gebracht met spreiding van macht, kennis en bezit, maar de doelstelling als zodanig is er niet door veranderd. Een redelijke inkomensverdeling valt echter niet samen met herverdeling van inkomen door de sociale zekerheid. Maar het is ook duidelijk dat in artikel 20 van de Grondwet constitutioneel is bepaald dat de sociale zekerheid zowel de bestaanszekerheid van de bevolking dient als de spreiding van welvaart. Van dichtbij is de inkomensverdeling minder mooi, schreef een van jullie in de column van ESB op 19 december 2019. 'Mooi' is daar aangeduid als 'gelijkmatig'. Een redelijke, evenwichtige inkomensverdeling is een van de doelstellingen van het sociaal-economisch beleid, maar het is duidelijk dat vanuit verschillende beleidsgebieden bijgedragen wordt aan het bereiken van deze doelstelling, waarvan het socialezekerheidsbeleid, het fiscale beleid en het beleid met betrekking tot inkomenssubsidies wel de belangrijkste zijn. De bijdrage van het socialezekerheidsstelsel aan de herverdeling van hoge naar lage inkomens kwalificeren jullie als adequaat. 'Het zit er grosso modo wel goed mee!' Zowel aan de uitkeringskant als aan de premiekant effectueert de sociale zekerheid meer gelijkmatigheid in de inkomensverdeling (van hoge naar lage inkomens). Toch zou ik menen dat het van belang is te onderzoeken welke maatstaven aangelegd worden, of aangelegd zouden moeten en kunnen worden, om deze conclusies op degelijker gronden te baseren. Wanneer kun je zeggen dat de sociale zekerheid in adequate mate via uitkering en premieheffing inkomensoverdracht bewerkstelligt? Maar misschien is dit wel net zo moeilijk als het bepalen of een redelijke inkomensverdeling als beleidsdoelstelling bereikt zou zijn. In vroeger jaren werd er in ons land een soms heftig debat gevoerd over spreiding van bezit en

bezits- en vermogensvorming. Bestaanszekerheid die geheel of ten dele bereikt wordt door middel van persoonlijk bezit en particulier vermogen lijkt echter voor het grootste deel van de bevolking een onbereikbaar punt, ver achter ieders horizon. Vanuit een levensloopperspectief zouden zij niettemin in bescheiden mate aan relevantie kunnen winnen voor de individuele bestaanszekerheid en dan in verband gebracht kunnen worden met een redelijke inkomensverdeling en met inhoud en reikwijdte van de sociale zekerheid. Het uiterst bescheiden stapje op het onderhavige gebied met een levensloopregeling (Wet fiscale behandeling VUT- en prepensioenregelingen en introductie levensloopregelingen) biedt echter geen grondslag voor de verwachting dat aldus veel te winnen is in termen van verdeling en herverdeling van inkomen. Toch lijkt het wel verstandig om vanuit het levensloopperspectief naar onder meer de eigen woning te kijken, zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau pleegt te doen, maar dan ook specifiek in relatie tot de sociale zekerheid. Ik onderschrijf dan ook jullie conclusie aangaande de rol van vermogen. Je kunt in een ogenschijnlijk mooie inkomensverdeling bij nadere beschouwing oneffenheden en tekortkomingen verwachten of zelfs constateren. De genoemde ESB-column noemt de invloed van ongelijkheid van kansen in allerlei verbanden en de afnemende intergenerationele inkomensmobiliteit. In een levensloopperspectief kan ook de uitwerking van inkomensherverdeling door de sociale zekerheid naar uiteenlopende groepen beoordeeld worden: jongeren en ouderen, rijken en armen, werkenden en mensen met afstand tot de arbeidsmarkt, gezonde mensen en mensen met een handicap of gezondheidstekort, gepensioneerden en starters op de arbeidsmarkt. Ook hoog- en laagopgeleiden kunnen in een levensloopperspectief als groepen in relatie gebracht worden tot de inkomensherverdelende werking van de sociale zekerheid, evenals mensen met een migratieachtergrond. En dan ten slotte de vraag of door gedetailleerd onderzoek zichtbaar gemaakte oneffenheden en tekortkomingen beleidsmatig gevolgen moeten hebben. Ik ben erg benieuwd of het uitgebreidere vervolgonderzoek dat jullie aankondigen aan het slot van jullie bijdrage aan *De toekomst van de sociale zekerheid*, antwoord geeft op mijn hierboven genoteerde vragen.

Ten slotte nog een kanttekening bij wat jullie 'de herverdelingsfunctie en de verzekeringsfunctie van de sociale zekerheid' noemen. Mijn indruk is dat jullie het niet over de sociale verzekeringen hebben, over publiekrechtelijke in een wet vastgelegde verplichte verzekeringen, met vaststaande aanspraken in geval van het intreden van een bepaald risico of een bepaalde omstandigheid tegen betaling van een verzekeringspremie (eventueel ten dele te betalen door de Staat). Onze sociale zekerheid bestaat slechts voor een beperkt deel uit sociale verzekeringen. Maar jullie bedoelen veeleer een stelsel van zekerheden die van overheidswege zijn gearrangeerd voor het geval mensen in bepaalde omstandigheden komen te verkeren of door bepaalde risico's worden getroffen. Door een wat eenzijdig

accent op (macro-)inkomensherverdeling is de aandacht voor zekerheid en sociale bescherming als zodanig achtergebleven en dus ook voor de hiertoe noodzakelijke voorzieningen. Zekerheids- en beschermingsbehoeften van mensen zijn in de laatste decennia op een tweede plan komen te liggen, de instrumentele kant van de sociale zekerheid is voorop komen te staan. Actuele koopkrachtplaatjes hebben al lang een dominante betekenis. Jullie levenslooperspectief draagt zeker bij aan een heroriëntatie in dat opzicht. Een realistisch, positief gesteld mensbeeld zou het kader moeten vormen en de maat moeten zijn voor beschermend overheidsbeleid, sociale bescherming die mensenrechten en grondrechten materialiseert. Ik zou daarbij willen nagaan of die sociale bescherming vatbaar is voor verplichte sociale (volks)verzekering met premiebetaling, waarin de overheid al dan niet bijdraagt. Misschien vallen er vanuit de economie criteria te ontwikkelen voor de richting waarin de voorkeur zou moeten gaan wanneer ten aanzien van een bepaald risico of een bepaalde omstandigheid een sociale regeling moet worden getroffen. Daarbij zouden dan in de gebruikelijke dogmatiek in de sociale zekerheid tegen elkaar afgewogen moeten worden: sociale verzekering, sociale voorziening, aanbod van overheidswege, inkomenssubsidie of sociaal-fiscale maatregel? Geleidelijk aan overschrijd ik misschien de grenzen van jullie werkterrein, sociale zekerheid en economie.

Ik rond mijn kanttekeningen en reflecties af. Ik hoop dat jullie er mijn grote waardering voor jullie hoofdstuk in herkennen. Misschien mag ik zeggen: 'Van dichtbij is de herverdelingsfunctie van de sociale zekerheid minder mooi.' Het levenslooperspectief was me zeer behulpzaam in het denken over onze sociale zekerheid. Hartelijk dank hiervoor. Ik kijk met grote belangstelling uit naar de resultaten van het vervolg van jullie onderzoek naar de sociale zekerheid in levenslooperspectief. Het zal zeker bijdragen aan het bepalen van de menselijke maat in een solidaire samenleving.

Veel succes in jullie werk en alle goeds.

Met vriendelijke groeten,

Bert de Jong

Nawoord

Reflectie en reactie Over De menselijke maat

Opmaat

Het boek *De toekomst van de sociale zekerheid* dat ter gelegenheid van mijn afscheid als vicevoorzitter van Instituut Gak werd uitgegeven, kreeg als tweede deel van de titel *de menselijke maat in een solidaire samenleving*. Ik dacht toen: "Dat is mooi, dan kan ik misschien na de bestudering van alle bijdragen in het boek een goede definitie opstellen van *de menselijke maat* voor de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt of tenminste een samenvattende beschouwing. Of wellicht een wetenschappelijk verantwoorde en praktisch hanteerbare uitwerking ervan, die een adequate oriëntatie biedt voor de toekomst van de sociale zekerheid."

Met betrekking tot de sociale en sociaal-economische politiek en op het gebied van de sociale zekerheid en arbeidsmarkt vraagstukken ben ik in uitvoerings- en adviesorganen nauw betrokken geweest bij de ontwikkeling en de uitvoering van wetgeving op die terreinen. Ook in het wetenschappelijke bedrijf was ik actief als hoogleraar en de laatste twintig jaar als bestuurslid en vicevoorzitter van Instituut Gak. In die periode van een halve eeuw is in de beoordeling van wetgeving, uitvoering en rechtspraak ter zake van sociale wetgeving *de menselijke maat* als norm voortdurend relevanter geworden. Wie in 1970 gezocht zou hebben naar literatuur over *de menselijke maat* zou niet heel veel gevonden hebben. Misschien nog wel iets over *de menselijke maat* in de architectuur, maar pas in de laatste jaren van de twintigste eeuw groeit de stroom aan publicaties over *de menselijke maat* in zorg en welzijn, in organisaties en HRM, in management en functioneren van publieke diensten, op uiteenlopende wetenschapsgebieden zoals de arbeids- en organisatiepsychologie, de geneeskunde, de rechtsgeleerdheid en andere. Anno 2022 vallen in periodieken en jaarverslagen aansporingen te lezen als "Op naar meer menselijke maat". Het ging en gaat steeds weer om het bepalen van een normatief kader, om een maatstaf. Natuurlijk is het zoeken naar een maatstaf voor gedrag en besluiten van mensen en organisaties van alle eeuwen,

hoe en wat zij zijn en hoe en wat zij zouden moeten zijn, hoe zij zich gedragen en besluiten en hoe zij zich behoren te gedragen, hoe zij zouden moeten besluiten. In debatten en publicaties over doel, grondslagen en rechtsgronden van (onderdelen van) de sociale zekerheid gaat het al sinds haar eerste begin over haar normatieve kader. Mens- en maatschappijbeelden die in sociale zekerheid concreet gestalte krijgen, bevatten steeds ook normatieve dimensies.

Maten en meten

Toen ik in het afgelopen jaar De toekomst van de sociale zekerheid had bestudeerd en aan de leden van de redactie en aan iedere auteur afzonderlijk een reactie had gestuurd, waarin ik reflecteerde op hun bijdragen aan het prachtige boek, ben ik aan mijn project begonnen. Ik heb *de menselijke maat* echter niet kunnen vangen in een heldere en scherpe definitie, ook niet in een opstelling van beredeneerde opvattingen in een duidelijke samenhang over aard, opzet en inrichting van de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt. De zoektocht naar zo een definitie leverde weliswaar interessante inzichten op, maar niet een klassiek verbale definitie of definiërend opstel. De bijdragen in het boek De toekomst van de sociale zekerheid demonstreren dat zo'n definitie in een andere richting gezocht moet worden. Ze geven aanwijzingen en een vernieuwend kader voor de ontwikkeling van onderdelen van de sociale zekerheid, waardoor ze *de menselijke maat* aanwijzend en programmatisch bepalen.

De menselijke maat is geen nauwkeurige eenheid van meten, ondanks de suggestie van het tegendeel. En toch begrijpen mensen elkaar wanneer ze zeggen dat in een bepaalde context *de menselijke maat* niet in acht genomen is. Het is opvallend dat over (onderdelen van) de sociale zekerheid en het arbeidsmarktbeleid frequenter wordt gezegd dat ze niet aan *de menselijke maat* voldoen. Ook al weten mensen niet steeds precies wat dan wél bedoeld wordt met *de menselijke maat* op die gebieden, ze verstaan elkaar in dat oordeel, dat standpunt. Het is een beeld, waarmee ze elkaar een uitgangspunt en een houvast bieden voor dialoog en voor voortgang in beoordeling en communicatie. *De menselijke maat* is dan in eerste aanleg te begrijpen als “hetgeen voor mensen bevattelijk, billijk en begrijpelijk is, hetgeen voor een mens redelijk en aanvaardbaar is.” *De menselijke maat* is niet een maat als de meter of de kilogram; anders dan deze wordt *de menselijke maat* bepaald door het object waarover ze een uitspraak doet en ook door het subject dat die uitspraak doet. Anders dan bij gewone inhouds- of afstandsmaten is *de menselijke maat* als begrip normatief van aard. Telkens zal moeten worden geëxploreerd wat concreet besloten ligt in *de menselijke maat*, waarvan ze de verwoording is, waarvan ze de ‘verpakking’ is. “Hetgeen voor mensen bevattelijk, billijk en begrijpelijk is, hetgeen voor een mens redelijk en aanvaardbaar is”, is daarvoor een

eerste oriëntatiepunt, maar het is geen toereikende maatstaf waaraan concrete wetten, regels en beleidsmaatregelen getoetst kunnen worden, evenmin levert het een hanteerbaar criterium op voor de uitvoeringspraktijk en de rechterlijke beoordeling van een geschil.

Maatwerk en menselijke maat

Beweerde strijdigheid met *de menselijke maat* in een concrete situatie vertoont enige gelijkenis met een roep om meer *maatwerk*. Tussen beide begrippen bestaat echter een zeker onderscheid, ofschoon maatwerk soms ook wel begrepen kan zijn in *de menselijke maat*. Meer maatwerk betreft vooral de spanning tussen de abstracte universaliteit van beleid, wetgeving en uitvoering enerzijds en de concrete, materiële individualiteit van een bijzondere situatie of van een bepaalde, feitelijke casus. Bij meer *maatwerk* gaat het er vooral om die spanning te verlagen door beleid, uitvoering en regels met meer nauwkeurigheid toe te snijden op de bijzondere omstandigheden van het concrete geval of hiertoe adequaat ruimte te bieden aan de uitvoering en toepassing ervan. Bij *de menselijke maat* gaat het onmiskenbaar om méér dan de spanning tussen het algemene en het bijzondere, de abstractie van de wet en de concrete casus. Zij raakt ook de verhouding tussen wettelijke regels en al dan niet prevalerende normen van behoorlijkheid, het overwicht van fatsoen ten opzichte van rigide wettelijke regels. Bij beleid en wetgeving zonder aanzien des persoons tegenover bescherming van een groep zoals ‘de zwakkeren’, dus mét aanzien des persoons, kan *meer maatwerk aan de menselijke maat* tegemoet komen.

Normatieve referentiepunten

Dat *de menselijke maat* behoort te zijn ingeraamd in en gedragen door de sociale en democratische rechtsstaat en ruimer ook de sociale en democratische samenleving, is voor de meeste mensen in onze samenleving onomstreden. In vrijwel alle dimensies van de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt verschijnt *de menselijke maat* als maatstaf; het gaat dikwijls om méér dan rechtsverhoudingen. Het gaat daarbij ook om goede menselijke verhoudingen. In veel publicaties laat *de menselijke maat* niet toe, dat in beleid, in wet- en regelgeving, in de rechtspraak en ook in de uitvoering mensen behandeld worden als nummer of als dossier, als fraudeur of als profiteur, dat mensen met (institutioneel) wantrouwen worden bejegend, dat zij uitsluiting en onderdrukking hebben te aanvaarden. Nog een stap verder gaat Amma Asante, voorzitter van de Landelijke Cliëntenraad.

“En dan wil je een overheid die je liefdevol benadert, die vraagt hoe het met je gaat en je helpt om er weer bovenop te komen”, “Uitvoeringsorganisaties moeten bûrgers beschermen in plaats van de politiek”, aldus Amma Asante in een interview

in het dagblad Trouw op Oudejaarsdag van 2021. “Ik wil de belevingswereld van de burgers op de beleidsagenda krijgen”, aldus de voorzitter van de Raad; statistieken, computermodellen, koopkrachtplaatjes ten spijt.

Het gaat er bij *de menselijke maat* om dat een mens door en in de sociale zekerheid niet verloren raakt noch ten onder of onderuit gaat in abstracties, bestanden en systemen, in organisaties en processen en niet onderworpen is aan een (beleids) instrumentarium maar als drager van rechten en plichten wordt gerespecteerd. Dit impliceert een afwijzing van de repressieve verzorgingsstaat die mensen ‘in het gelid’ zet met een overmaat aan strenge controles, aan fraudebestrijding en zware sancties, met wantrouwen als uitgangspunt voor het tegemoet treden van de zwakkeren in de samenleving. Dat raakt behalve rechten en verplichtingen ook de organisatorische inrichting van het bestel van sociale zekerheid en arbeidsmarkt. *De menselijke maat* houdt ook in dat het sociale zekerheidsstelsel en de uitvoering ervan toegankelijk en laagdrempelig zijn, met ruimte voor het gesprek van mens tot mens. De zelfverantwoordelijke en zelfredzame mens, is geen ideale mens, maar is een mens met een goede of minder goede gezondheid, met een hoog of een laag inkomen, met hogere of lagere opleidingen, ‘met of zonder geluk’ die naar zijn of haar menselijke maat geholpen en ondersteund wil worden en aldus ook de solidaire samenleving ervaart, zich opgenomen weet in de maatschappij. Een mens met een arbeidsbeperking (en een uitkering) vindt niet als vanzelf haar of zijn weg naar de reguliere arbeidsmarkt; dus geef hem of haar de ondersteuning van moderne, optimaal geïnformeerde en goed geëquipeerde hulpverleners. De gedachte dat ieder mens individueel en persoonlijk verantwoordelijk is voor het wel of niet hebben van werk, voor succes of falen op de arbeidsmarkt is achterhaald. Zelfredzaamheid verstaan als keuzevrijheid staat op gespannen voet met eenheid en uniformiteit in praktische regels en versterking van solidariteit; dat vereist realistische, geen idealistische afwegingen en beleidskeuzen waarin behalve juridische argumenten tal van andere argumenten een rol moeten spelen.

De normatieve referentiepunten die de redacteurs van het boek in hun inleidende hoofdstuk hebben genoemd zou ik met de bovenstaande noties verbijzonderen en uitbreiden. *De menselijke maat* voor de sociale zekerheid en het arbeidsmarktbeleid vraagt een meerdimensionale uitwerking van principes en referentiepunten die naar mens en maatschappij als menswaardig kan worden gekwalificeerd, rekening houdend met *la condition humaine* ofwel het menselijke tekort; mensen zijn niet volmaakt. Evenredigheid en proportionaliteit in wetgeving en beleid, in rechten en verplichtingen kunnen ook aangemerkt worden als normatieve referentiepunten en vormen elementen van *de menselijke maat*.

Richtinggevende principes

Ook de richtinggevende principes van inkomensbescherming en solidariteit uit het inleidende hoofdstuk kunnen verbijzonderd en aangevuld worden. Als kader en grondslag voor *de menselijke maat* noteerde ik al de sociale en democratische rechtsstaat en de sociale en democratische samenleving. De daarin ontwikkelde solidariteit roept om vorming en versterking van (nieuwe) democratische collectiviteiten, omwille van de democratisering van staat en samenleving. Menselijke maat en maatschappelijke solidariteit vergen respect voor de vrijheid van de mens, erkenning van de mens als zelfstandig rechtssubject, onlosmakelijk verbonden in en begaan met de samenleving, die zich om haar leden bekommert. Eerbiediging van de menselijke persoon, behoorlijke omgang met mensen en groepen, onderlinge verbondenheid van mensen in hun gemeenschappen, openheid voor dialoog, ruimte voor nieuwe initiatieven, reële hanteerbaarheid en toepassingsmogelijkheden van wetten, regels en andere beleidsinstrumenten op het gebied van de sociale zekerheid en het arbeidsmarktbeleid zouden naar mijn mening in *de menselijke maat* betrokken moeten worden als verbijzondering van en aanvulling op de genoemde richtinggevende principes. Menswaardigheid en gerechtigheid en ook een verantwoorde balans tussen individueel en algemeen belang behoren naast bestaanszekerheid als richtinggevende principes genoemd te worden.

Definitie?

Normatieve referentiepunten en richtinggevende principes, in De toekomst van de sociale zekerheid: *de menselijke maat* in een solidaire samenleving zijn ze op onderdelen van de sociale zekerheid in achttien hoofdstukken uiteengezet. Ook in mijn brieven aan de auteurs van de hoofdstukken zijn ze te vinden. Voor elk onderwerp in de sociale zekerheid, voor elk (onder)deel ervan hebben richtinggevende principes en normatieve referentiepunten verschillende gewichten en leiden afwegingen tot een verschillend, specifiek resultaat. Object en subject van *de menselijke maat* bepalen de precieze betekenis en exacte inhoud ervan. De maat is anders al naar gelang het om wetgeving gaat of om arbeidsmarktmaatregelen, om het uitvoeringsproces of om geschillenbeslechting, om inkomensherverdeling of premieheffing. Het maak veel uit of de wet- en regelgever *de menselijke maat* hanteert of een belangengroep, een parlementaire onderzoekscommissie of een wetenschapsbeoefenaar. *De menselijke maat* valt dan ook niet onder één hoedje te vangen. Zij is niet in een paar zinnen te begrijpen en op een klassieke manier als één geheel te definiëren, noch in een synthese te vatten. Al zoekend zijn er gaandeweg wel bouwstenen gevonden voor aard, opzet en inhoud van de sociale zekerheid en het arbeidsmarktbeleid, waarmee *de menselijke maat* contouren heeft gekregen.

Eerder in dit Nawoord benoemde ik als eerste oriëntatiepunt voor *de menselijke maat*: hetgeen voor mensen bevattelijk, billijk en begrijpelijk is, hetgeen voor een mens redelijk en aanvaardbaar is. Frederik Buijn, voorzitter van het bestuur van Instituut Gak, attendeerde me op het begrip ‘redelijkheid en billijkheid’ in het Burgerlijk Wetboek: in het rechtspersonenrecht van boek 2, in het vermogensrecht van boek 3, in het verbintenissen- en overeenkomstenrecht van boek 6. In artikel 2:8, eerste lid BW vormen redelijkheid en billijkheid een gedragsnorm voor degenen die bij de organisatie van de rechtspersoon betrokken zijn. In de relatie tussen schuldenaar en schuldeiser geldt de regel dat zij zich jegens elkaar moeten gedragen overeenkomstig de eisen van redelijkheid en billijkheid, aldus artikel 6:2, eerste lid BW. Een soortgelijke regel bevat artikel 6:248, eerste lid BW voor partijen bij een overeenkomst. Blijkens het tweede lid van deze artikelen kunnen ‘redelijkheid en billijkheid’ ertoe leiden dat wettelijke bepalingen en andere regels in de gegeven omstandigheden buiten toepassing moeten blijven. Bij de vaststelling van wat ‘redelijkheid en billijkheid’ eisen, moet volgens artikel 3:12 BW in elk geval rekening gehouden worden met algemeen erkende rechtsbeginselen, met de in Nederland levende rechtsovertuigingen en met de maatschappelijke en persoonlijke belangen, die in het gegeven geval zijn betrokken, soms misschien nog met méér. Voor de uitvoerings- en toepassingspraktijk in de sociale zekerheid en ook voor de geschillenbeslechting door de rechter zou een analoge toepassing van dit criterium ook *de menselijke maat* bepalen. Met als gevolg dat wettelijke bepalingen en andere regels op het gebied van de sociale zekerheid in bepaalde situaties buiten toepassing moeten blijven. Ik zou ‘redelijkheid en billijkheid’ dan ook als verbijzondering en aanvulling invoegen bij de richtinggevende principes. Voor de uitvoering en de rechtspraak is dat stellig relevant; ook voor wet- en regelgeving zullen ‘redelijkheid en billijkheid’ leidend zijn. Het lijkt weliswaar alsof artikel 3:12 BW ook *de menselijke maat* zou definiëren, maar dat is slechts ten dele het geval. *De menselijke maat* is naar mijn mening verderstrekkend, een open begrip met een normatieve lading, dat naar zijn aard niet in algemene zin helder kan worden afgebakend, maar dat pas geconcretiseerd tot gelding kan komen in rechten en verplichtingen, in feiten en omstandigheden. Voor nieuwe wet- en regelgeving en voor nieuw beleid is *de menselijke maat* eigenlijk slechts aanwijzend en stipulatief te definiëren, per onderwerp of per vraagstelling. Dat levert geen klassieke, verbale, algemeen geldige definitie op, noch een eensluidend en omvattend begrip.

De afgelopen vijftig jaar heeft het open begrip *de menselijke maat* in toenemende mate de maatschappelijke dialoog over arbeidsmarkt en sociale zekerheid bepaald en in een vernieuwd vocabulaire gestimuleerd. Met zijn normatieve inslag heeft het zich tot een code ontwikkeld en levert dat open begrip het programma voor de toekomst van de sociale zekerheid en het arbeidsmarktbeleid.

25 mei 2022

Bert de Jong schreef als dank aan de redactie en ieder van de auteurs een uitgebreide reactie op hun bijdrage aan de bundel. In die dankwoorden reageert hij op de visie van de betrokkenen en formuleert hij zijn eigen gedachten daarover. Het bestuur van Instituut Gak meent dat deze dankbrieven van Bert de Jong een waardevolle aanvulling op de bundel vormen. Uit dien hoofde heeft het bestuur besloten deze dankbrieven te publiceren op de website van Instituut Gak.